

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΕΛΕΗΣ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:
ΘΕΟΔΩΡΑ ΖΑΡΑΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΚΩΤΣΑΚΗ ΑΜΑΛΙΑ

ΧΑΝΙΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2017

Για την διεκπεραίωση της παρούσας ερευνητικής εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κ. Α. Κωτσάκη για την συνεργασία και την πολύτιμη συμβολή της στην ολοκλήρωση της.

Επιπροσθέτως, ευχαριστώ ιδιαίτερα την καθηγήτρια Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, για τις σημαντικές συμβουλές της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός -Αντικείμενο	5
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	6
Μέθοδος	
α. Μέθοδος συλλογής στοιχείων	7
β. Ερμηνευτική Μέθοδος	7 - 11

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1:

Η κατοικία και η κοινωνική ανέλιξη της αστικής τάξης
επι Χαριλάου Τρικούπη

Ιστορικό πλαίσιο περιόδου 1880-1900
Οι αναπτυσσόμενες περιοχές -αστική διαστρωμάτωση
Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους
Τα ανάκτορα ως πρότυπο-τα αστικά μέγαρα
Διπλο-τριπλο κατοικίες και πολυκατοικίες

13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:

Η ισχυροποίηση της αστικής τάξης επί Ελευθερίου Βενιζέλου

Ιστορικό πλαίσιο περιόδου 1923-1940

Οι αναπτυσσόμενες περιοχές –αστική διαστρωμάτωση

Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους

Εισαγωγή γαλλικών προτύπων –οι πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα

Αστικό διαμέρισμα του 30' και οι εκφράσεις του ελληνικού μεσοπολεμικού μοντερνισμού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3:

Η μεταπολεμική αστικοποίηση επί Κωνσταντίνου Καραμανλή

Περίοδος 1950-70

Ιστορικό πλαίσιο περιόδου 1950-1970

Οι αναπτυσσόμενες περιοχές –αστική διαστρωμάτωση

Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους

Πρώτη μεταπολεμική εικοσαετία της μεγάλης οικοδομικής έξαρσης

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ-ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

34

59

81

88

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση :

- του ρόλου της αρχιτεκτονικής της κατοικίας, ως μέσου για κοινωνική ανέλιξη στην νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα και του αρχιτεκτονικού, αστικού αντικατοπτρισμού μέσα από την διαδικασία αφομοίωσης των κοινωνικά καταξιωμένων αρχιτεκτονικών προτύπων.

Αντικείμενο αποτελεί η νεοελληνική κατοικία και ειδικότερα το αστικό διαμέρισμα, στην Αθήνα από τον 1880 έως το 1970.

Οι λόγοι που ενδιαφέρθηκα να ασχοληθώ με το θέμα ,είναι οτι στο ζήτημα της αρχιτεκτονικής της νεοελληνικής κατοικίας, σε σχέση με την κοινωνία, εντοπίζεται ερευνητικό κενό. Η νεοελληνική κατοικία δεν μπορεί να μελετηθεί χωρίς κοινωνική αναφορά και συσχέτιση, ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη κατανόηση της.

Η κατοικία αποτελεί τον αντικατοπτρισμό της κοινωνικής προβολής και χρησιμοποιείται σαν μέσο κοινωνικής ανέλιξης και τεκμηρίωσης της κοινωνικής θέσης. Κατά τις εξεταζόμενες περιόδους η νεοελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από έντονη κοινωνική κινητικότητα, κατεξοχήν πεδίο κοινωνικής προβολής, που κατ' επέκταση αποτυπώνεται στην εξέλιξη της Αθηναϊκής κατοικίας.

1_ διαφήμιση εντός του περιοδικού Αρχιτεκτονική

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Το ζήτημα της κοινωνικής προσέγγισης της νεοελληνικής κατοικίας έχει μελετηθεί κατά καιρούς αποσπασματικά και όχι επαρκώς αλλά και η οπτική θεώρηση της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, υπό το πρίσμα των κοινωνικών επιστημών, εμφανίζει ερευνητικά κενά. Δεν εντοπίστηκε ιδιαίτερα αναλυτική βιβλιογραφία που να καλύπτει το θέμα.

Ο κύριος κορμός της έρευνας στηρίζεται σε πέντε βασικές βιβλιογραφικές πηγές.

Αρχικά, βιβλία αναφοράς σε θέματα μεθόδου υπήρξαν το «L' invention de l' habitation modern 1880-1914» της Monique Eleb και το «κατοίκηση και κατοικία: Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής» της Άννης Βρυχέα, στα οποία διερευνώνται τα δυτικά πρότυπα και οι κοινωνικές δομές που κυριαρχούσαν στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις και το πως αφομοιώθηκαν στα ελληνικά δεδομένα. Παράλληλα προσφέρεται πλούσιο υλικό ως προς την εξέλιξη του σχεδιασμού κάθε χώρου της κατοικίας και τα πρότυπα συμπεριφοράς των αστών της εποχής.

Στην συνέχεια μελετήθηκε το *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, του Κώστα Η. Μπίρη, μέσα από το οποίο αντλήθηκαν πληροφορίες για την πολεοδομική εξέλιξη της εικόνας της πρωτεύουσας, τις ετερόκλητες πρακτικές που την καθόρισαν και για την κατανόηση του ρόλου της αρχιτεκτονικής της κατοικίας ως μέσου κοινωνικής ανέλιξης.

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, λειτούργησε ως πολύτιμη πηγή για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων/κινητικότητας, που σφραγίζουν την μεταπολεμική Ελλάδα και ειδικότερα την τάση του Αθηναίου μικροαστού για κοινωνική ανέλιξη, ώστε να γίνει πιο κατανοητός ο ρόλος της αρχιτεκτονικής της κατοικίας, σαν μέσου κοινωνικής ανέλιξης. Ακολούθως, μέσα από την «Νεοελληνική αρχιτεκτονική» του Δημήτρη Φιλιππίδη, μελετήθηκε η ελληνική αρχιτεκτονική, οι συνήθειες

2_ εξώφυλλα από το περιοδικό Αρχιτεκτονικής

της σύγχρονης κοινωνίας και βοήθησε στην κατανόηση του σχεδιασμού της κατοικίας.

Ακολουθως, μέσα από την *Νεοελληνική αρχιτεκτονική* του Φιλιππίδη, μελετήθηκε η ελληνική αρχιτεκτονική σε σχέση με τις τάσεις της σύγχρονης κοινωνίας, τα πρότυπα και τον τρόπο αφομοίωσης τους, ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός της παρούσας εργασίας.

Μέθοδος

1.-Συλλογής στοιχείων

Οι μέθοδοι συλλογής στοιχείων είναι :

- έρευνα πεδίου, συνεντεύξεις, αναζητήσεις αρχιτεκτονικών σχεδίων βιβλιογραφική και διαδικτυακή.

2.-Ερμηνευτική Μέθοδος

Εξετάζοντας την Αθήνα - το διαμέρισμα

Στην παρούσα εργασία, επιλέχθηκε η Αθήνα ως περιοχή μελέτης κατά την χρονική περίοδο 1880-1970, γιατί σαν πρωτεύουσα του νεότερου Ελληνικού Κράτους αποτελεί την κατεχοχήν Ελληνική πόλη, όπου η αρχιτεκτονική διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σαν μέσο κοινωνικής ανέλιξης και προβολής αλλά και η υιοθέτηση και αφομοίωση των προτύπων ήταν πολύ πιο έντονη από τις υπόλοιπες πόλεις.

3_ προσωπικό κολλάζ

Εξετάζονται τα ιστορικά πλαίσια, οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες, η κινητικότητα και η αστικοποίηση των κατοίκων της πόλης, η αστική τους διαστρωμάτωση, οι επικρατούσες αρχιτεκτονικές τάσεις-πρότυπα, που επηρέασαν τον σχεδιασμό των αστικών κατοικιών, η σταδιακή χωρική επέκταση της πρωτεύουσας, η ανάπτυξη συγκεκριμένων περιοχών της, που παρουσιάζει οικιστικό ενδιαφέρον κατά τις ερευνώμενες περιόδους, η επιλογή θέσης/μεγέθους της κατοικίας και η οργάνωση της διάταξης των εσωτερικών χώρων της, που επηρεάζονται από την επιθυμία κοινωνικής ανέλιξης.

Επιλέγεται, ανάμεσα στις μορφές κατοικίας, η διερεύνηση του διαμερίσματος ως περίπτωση στην οποία συμποσείται το ενδιαφέρον της επιρροής της τάσης για κοινωνική ανέλιξη, στην εξέλιξη του. Στην εργασία δεν θα εξεταστούν οι όψεις των κτηρίων και τα διάφορα άλλα στοιχεία τους, όπως επίπλωση, τα υλικά και η διακόσμηση των διαμερισμάτων αλλά οι διατάξεις των εσωτερικών χώρων, που διαμορφώθηκαν με βάση τα διάφορα κριτήρια και πρότυπα, κατά την διάρκεια των εξεταζόμενων περιόδων.

Ο χρονικός διαχωρισμός των περιόδων που έχει επιλεγεί, σηματοδοτεί και τις εποχές εξόδου της χώρας από βίαια συμβάντα (Μικρασιατική καταστροφή, Β' Παγκόσμιος και εμφύλιος), κατά τις οποίες επήλθαν ολικές κοινωνικές καταστροφές και αναπτύσσεται ραγδαία η επιθυμία διασφάλισης και κοινωνικής ανόδου. Αυτές είναι :

- A. (1880-1900)-Η Εμφάνιση της αστικής τάξης επί Χαριλάου Τρικούπη
- B. (1920-1940)-Η ισχυροποίηση της αστικής τάξης επί Ελευθερίου Βενιζέλου –μεσοπόλεμος
- C. (1950-1970)-Η μεταπολεμική αστικοποίηση επί Κωνσταντίνου Καραμανλή

Το ερευνητικό υλικό αποτελούν κατόψεις, από τις οποίες εξετάζεται η εξέλιξη της Αθηναϊκής κατοικίας μέχρι το διαμέρισμα του 1970, μέσα από τα αφομοιωθέντα πρότυπα κάθε εποχής αλλά και οι επιδράσεις που είχαν πάνω σ' αυτήν τα κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα.

4_ προσωπικό κολλάζ

Από την αρχαιότητα, η κατοικία λειτουργεί σαν τεκμήριο κοινωνικής προβολής και ανέλιξης, ακολουθώντας τα κυρίαρχα πρότυπα και τις τάσεις των εκάστοτε περιόδων.

Οι κατοικίες είναι ποσοτικά τα περισσότερα κτήρια που οικοδομούνται και καθορίζουν την εικόνα του δομημένου χώρου και στην αρχιτεκτονική τους εκφράζεται το συνολικό ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό, πνευματικό και καλλιτεχνικό πλαίσιο κάθε εποχής.¹

Κατά τις εξεταζόμενες παραγμένες περιόδους, η κατοικία στην Αθήνα έπαιξε συχνά τον ρόλο ανεκυστήρα κοινωνικής κινητικότητας, μετατρέποντας ευρείες μάζες του αγροτικού και μεταναστευτικού πληθυσμού, χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων σε αστούς,² μεταλλάσσοντας προοδευτικά τα πολυάριθμα μικρά και μεσαία στρώματα που επεδίωκαν να βελτιώσουν την οικονομική και κοινωνική τους θέση, αναζητώντας κάθε φορά νέο τόπο και τύπο κατοικίας.

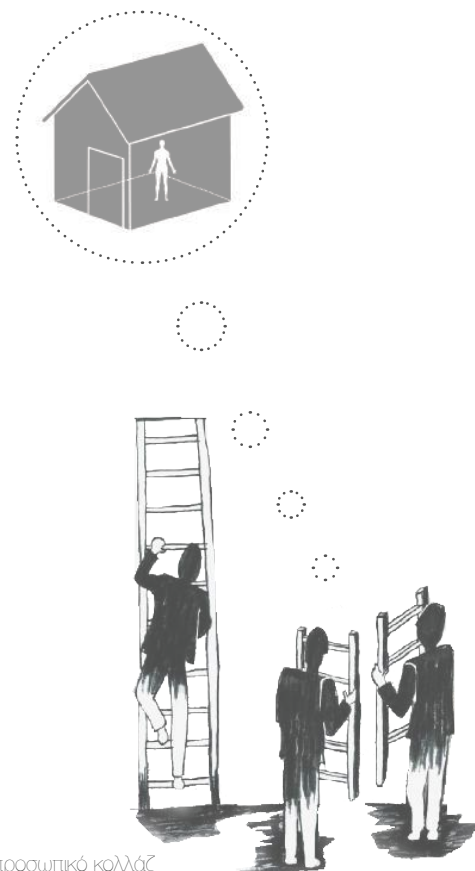
Το όνειρο της ατομικής κοινωνικής ανέλιξης και η προσδοκία της κοινωνικής προόδου αποτελούν τα κυριότερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του μικροαστισμού,³ καθώς οι μικροαστοί διακρίνονται για την ανάγκη μιμητισμού και ταύτισης με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα⁴ και ασπάζονται τις αστικές αξίες

1 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ.9

2 Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, Αθήνα, 2008, σελ.27

3 Ανδρέας Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής δομής*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 1993, σελ.91

4 Στην ιδεολογία τους είναι κυρίαρχο το στερεότυπο της μόνιμης κοινωνικής υπεροχής του μεγαλοαστού και της αντίστοιχης κοινωνικής μειονεξίας του μικροαστού βλ. Βασίλης Φίλιας, *Δεκατέσσερα δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1991, σελ.37. Για το λόγο αυτό, μια μεγάλη μερίδα των μικροαστών επιχειρεί τα οικειοποιηθεί την αστική κοσμοθεωρία έχοντας ως πρότυπο και ιδανικό το μεγαλοαστικό τρόπο ζωής.

5_ προσωπικό κολλάζ

και τον αστικό τρόπο ζωής.⁵ Η επένδυση τους στην κατοικία δεν αποτέλεσε μόνο μικροαστική σύμβαση ή απόρροια ενός κοινωνικού θεσμού αλλά υπήρξε παράλληλα και μέσο για ασφαλή τοποθέτηση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων.⁶

Οι επικρατούσες οικονομοπολιτικές συνθήκες των εξεταζόμενων περιόδων, σε συνδυασμό με τον διακαή πόθο της κοινωνικής ανέλιξης,⁷ διαμόρφωναν τα εκάστοτε νέα κριτήρια επιλογής κατοικίας, σύμφωνα με τα μεταβαλλόμενα καταναλωτικά πρότυπα της εποχής, δίνοντας νέο νόημα στην κατοικία ως σύμβολο ευμάρειας. Παράλληλα πραγματοποιούνται κοινωνικές αλλαγές και ραγδαίες κινητικότητες που επαναπροσδιορίζουν συνεχώς το μοντέλο κατοίκησης.

Ερευνητικά ερωτήματα

5 Ωστόσο, παρά την επιθυμία τους να απαρνηθούν την αγροτική καταγωγή τους, ο Βασίλης Φίλιας σχολιάζει πως ο μέσος μικροαστός δεν καταφέρνει να ξεπεράσει τις καταβολές και τις δεσμεύσεις της κοινωνικής του προέλευσης βλ. Βασίλης Ι. Φίλιας, *Δεκατέσσερα δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1991, σελ. 61.

6 Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα μεσογειακών μελετών, Αθήνα, 1986, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σελ.53

7 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σελ.207

Η εργασία θα επιχειρήσει να απαντήσει στα παρακάτω ερωτήματα:

- Η κοινωνική ανέλιξη εντοπίζεται στην θέση της κατοικίας στον πολεοδομικό ιστό, το μέγεθος ή στο βαθμό πολυτέλειας του οικοδομήματος; Ποιος παράγοντας συμβάλλει περισσότερο;
- Πως συμβάλλουν οι χώροι υποδοχής στην ανάδειξη της κοινωνικής θέσης του ιδιοκτήτη και πως εκφράζεται χωρικά;
- Πως αντιμετωπίζει το ζήτημα ιδιωτικότητας / συλλογικότητας ο σχεδιασμός της κατοικίας σε μια προσπάθεια έκφρασης της κοινωνικής ανέλιξης;
- Σε ποια πρότυπα κατέφυγαν οι ιδιοκτήτες προκειμένου να εκφράσουν την επιδιωκόμενη ανέλιξη και πως λειτούργησαν;
- Πως λειτούργησε η πολυκατοικία σε μια προσπάθεια κοινωνικής ανέλιξης των ιδιοκτητών;
- Πως η τάση για κοινωνική ανέλιξη μέσω της κατοικίας επηρέασε την εξέλιξη της πόλης των Αθηνών;

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η κατοικία και η κοινωνική ανέλιξη της αστικής τάξης επι Χαριλάου Τρικούπη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ιστορικό πλαίσιο περιόδου 1880-1900

Η εξεταζόμενη περίοδος του Τρικούπη (1880-1900), έχει εκτιμηθεί ως εποχή ανάδειξης της αστικής τάξης, μέσω των επενδύσεων και της ευρύτερης ενίσχυσης της οικονομίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών, με παράλληλη προσπάθεια εκσυγχρονισμού του Ελληνικού Κράτους και δημιουργίας εθνικής ταυτότητας.⁸

Το τέλος του 19ου αιώνα αποτελεί την απαρχή της υπερατλαντικής μετανάστευσης από την Ελλάδα, που μετά το 1895 απέκτησε μαζικό χαρακτήρα. Παρά τη δημογραφική αιμορραγία αυτή, ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά την περίοδο 1870-1909. Η Αθήνα αυξήθηκε με πρωτόγνωρους ρυθμούς, μεγαλύτερους από κάθε προηγούμενη εποχή.⁹

Η εισοδηματική κρίση που έπληξε τους αγροτικούς, ημιορεινούς και ορεινούς πληθυσμούς, εξαιτίας της πτώσης των τιμών των αγροτικών και λοιπών προϊόντων κατά τη Μεγάλη Ύφεση, οδήγησε στην εσωτερική μετανάστευσή τους.¹⁰ Ο πληθυσμός εγκατέλειπε τον αγροτικό τρόπο ζωής και υιοθετούσε τα πρότυπα της ευρωπαϊκής αστικής, δηλώνοντας έτσι την νέα του ταυτότητα. Πολλοί χωρικοί μετατράπηκαν σε υπάλληλοι και μικροεπαγγελματίες, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό την Αθηναϊκή μικροαστική τάξη, που συνδέεται με το Κράτος και τις υπηρεσίες του και εγκαθιδρύεται σαν μια μόνιμη και οργανική διάσταση της νεοελληνικής κοινωνίας.¹¹

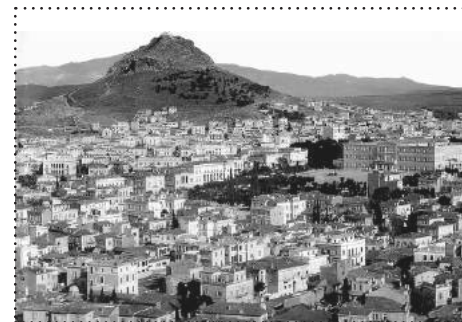
Εκτός από τους φτωχούς στην πρωτεύουσα, μετανάστευσαν και πολλοί γόνοι

8 Πετμεζάς Σ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι Απαρχές 1900-1922*, «Δημογραφία», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Τόμος Α1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 45-47

9 Αγριαντώνη Χρ., *Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909*, Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τόμος 5ος, σελ. 57-58

10 Β. Πατρίνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015, κεφ. 5, σελ. 123

11 Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 22-23

7_ Άποψη της Αθήνας από την Ακρόπολη, 1890

8_ μετακινήσεις πληθυσμού

Πληθυσμιακή Εξέλιξη Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας		
Χρονολογία	Πληθυσμός	Αύξηση Πληθυσμού
1853	30.600	-
1879	65.500	+114%
1896	123.000	+87,8%
1925	443.000	+260,1%

9_ πληθυσμιακή εξέλιξη

εύπορων οικογενειών της υπαίθρου που ακολούθησαν αστικά επαγγέλματα, που διαμορφώθηκαν με την ανάπτυξη του κράτους.¹²

Η διεθνής ύφεση επιφέρει μια σειρά από οδυνηρά αλλά ταυτόχρονα και ευεργετικά αποτελέσματα για την Ελλάδα, όπως πχ. ότι χάρη στην κρίση του εξωτερικού εμπορίου για πρώτη φορά στη χώρα διαμορφώνεται μια εσωτερική αγορά. Η Ελλάδα πλημμύρισε με χρήμα από κάθε προέλευση, με κεφαλαιούχους και επενδυτικά σχέδια. Οι κάτοχοι κεφαλαίων αντιμετωπίζουν την Ελλάδα σαν ένα χώρο για μια πιθανή ανάπτυξη των επιχειρήσεων, όπως οι Έλληνες κεφαλαιούχοι του ελληνισμού των παροικιών (πχ Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Τουρκίας, Ρωσίας, Αιγύπτου κ.λ.π.), που απειλούνται πλέον από τη συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου αλλά και τη δημιουργία εθνικιστικών κινήματων, στους χώρους των παροικιών και επέστρεψαν για εγκατάσταση στην Ελλάδα, εντασσόμενοι οργανικά.¹³

Η πρωτεύουσα έγινε πόλος έλξης για τον επαναπατρισμό και την επανασύνδεση ομογενών που αποτέλεσαν την βάση της μεσαίας και ανώτερης κοινωνικής τάξης. Η μόνιμη εγκατάσταση τους στην Αθήνα δημιούργησε μια συγκεκριμένη ελίτ κοινωνία με καταναλωτική δύναμη. Το κράτος παράλληλα, πιστεύει πως μπορεί να στηριχθεί στους ομογενείς και τους παρέχει προνόμια και επιχορηγήσεις.¹⁴

Παράλληλα άρχισαν να αναφαίνονται ονόματα, άσημων έως τότε, Αθηναίων με την λάμψη του πλούτου που αποκόμισαν από το οικοπεδοεμπόριο των αγρών και από την εκμετάλλευση λατομείων στην περιοχή των Αθηνών. Προέρχονταν κυρίως από την τάξη των αρβανιτών και των κατοίκων των περιχώρων της, οι οποίοι μετά την απελευθέρωση αγόρασαν αστικά και αγροτικά κτήματα των αποχωρούντων Τούρκων και έγιναν Αθηναίοι.¹⁵

Οι πολιτικοί προσπαθώντας να ισχυροποιήσουν την νέα αστική τάξη, δημιουρ-

10_ εργατική τάξη στον σιδηρόδρομο

11_ αστική τάξη

12_ ομογενείς

12 Βασίλης Ι. Φίλιας, *Δεκατέσσερα δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1991 σελ. 40

13 Πετμεζάς Σ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, οι απαρχές του 1900-1922*, επιστημονική επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, Τόμος Α1, σελ. 45-47

14 Βεργόπουλος Κ., *Ο.π.*, σελ. 17-18

15 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ. 175

γούν τους νεόπλουτους νεοαστούς, που προσπαθούν να εξευρωπαϊστούν και να απομακρυνθούν από την ανατολίτικη νοοτροπία. Επιδιώκουν έντονα την κοινωνική ανέλιξη, την κερδοσκοπία, την ισχυρότερη θέση και εξουσία με θεμιτά και αθέμιτα μέσα αλλά και μέσα από μεταρρυθμίσεις διόγκωσης του κράτους προκειμένου να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς τους.

13_ αγροτικός πληθυσμός

14_ κοινωνική διαστρωμάτωση

15_ διάγραμμα μετακίνησης

Οι αναπτυσσόμενες περιοχές-αστική διαστρωμάτωση

Η χώρα, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ξεκίνησε την οικονομική και κοινωνική της ανέλιξη, που την διαφοροποίησε από τις γειτονικές Βαλκάνιες χώρες αλλά η πρόοδός της, σε σχέση με την αντίστοιχη των Ευρωπαϊκών Κρατών, ήταν απογοητευτική.¹⁶

Η ελληνική αστική τάξη παρουσίαζε ένα διπολισμό, με τους μεγαλοαστούς και τους κρατικούς (κεφαλαιούχοι, πολιτικοί) από την μία πλευρά και τους μεσαστούς (ελεύθεροι επαγγελματίες και οι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι) από την άλλη. Παράλληλα άρχισαν να σχηματίζονται τα μικροαστικά στρώματα (κατώτεροι υπάλληλοι, υψηλόμισθοι εργάτες) και η εργατική τάξη.¹⁷

Πέρα από το κυρίαρχο ιδανικό της κοινωνικής ανόδου, ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που ταυτίζεται με την κοινωνική εξασφάλιση, αποτελεί η τάση απόκτησης ιδιόκτητης στέγης, που αντιπροσωπεύει, στη συνείδηση των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων, την επιθυμία για ευημερία και εξασφάλιση.¹⁸

Παρουσιάζεται έτσι, μια έντονη δραστηριότητα στην ανέγερση ιδιωτικών κατοικιών, με κλιμακούμενη την κοινωνική και αστική διαστρωμάτωση, που εκφράζεται με την ανέγερση των πολυτελών μεγάρων από τους εύπορους αφενός και αφετέρου του μεσαίου αστικού σπιτιού και του φτωχότερου μικροαστικού.¹⁹

Όπως είναι φυσικό δημιουργήθηκε μεγάλη ζήτηση στην αγορά γης και οικοδομική έκρηξη με αύξηση των τιμών και αποτέλεσμα την επέκταση της πόλης. Οι υψηλές τιμές της γης προσήλκυσαν στην αγορά και γη γύρω από

16 <http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-C102/document/4c6999594050/4e009d9fkkqj/4e009d9f7tz.pdf>
«Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», Β' κεφ. ,σελ. 9

17 <http://press.ntua.gr/documents/KEFALAI01.pdf>
«Τα δυτικά αισθητικά πρότυπα στην ελληνική κοινωνία», κεφ.1 , Γ' μέρος, Σελ.201

18 Γ. Μπούμπα, Διπλωματική εργασία, *Ο κόσμος του σκιάφωτος*, Α.Π.Θ, Φιλοσοφική σχολή, 2014, σελ.13

19 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προασιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ.63

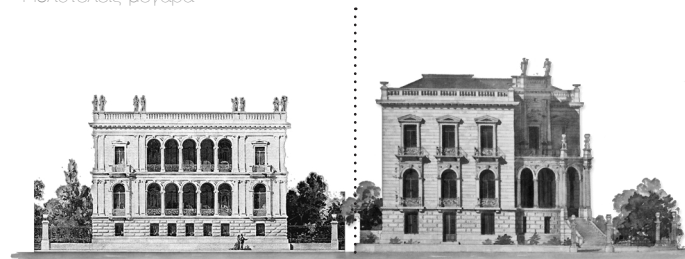
Κεντρικοί δρόμοι της Αθήνας του 1890

16_ Οδός Φλελλήνων

17_ Οδός Αθηνάς

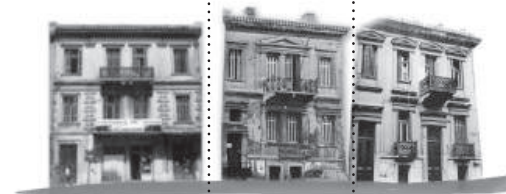
Πολυτελείς μέγαρα

18_ Μέγαρο Σλήμαν

19_ Μέγαρο Σταθάτου

Μεσααστικές διπλοκατοικίες

20_ μεσααστικό σπίτι στις οδούς Γ' Σεπτεμβρίου και Ηπείρου, 1890

21_ διπλοκατοικία στην οδό Κολοκυνθούς

22_ διπλοκατοικία στην οδό Παλαιολόγου 25

την Αθήνα. Η θέση των νέων πολυτελών κατοικιών περιοριζόταν αρχικά στο κέντρο της πόλης και έτσι δεν μπορεί να πει κανείς ότι αυτός ο παράγοντας έπαιξε σημαντικό ρόλο την συγκεκριμένη εποχή, λόγω περιορισμένων χωρικών επιλογών.

Στο κέντρο της Αθήνας και επί των κυρίων αξόνων, Αμαλίας, Πανεπιστημίου, Βασιλίσσης Σοφίας αλλά και στο Κολωνάκι (ανατολικά της Σίνα) και απέναντι από τον Εθνικό Κήπο, χτίζονται τα πολυτελή μέγαρα των ανώτατων εισοδηματικών στρωμάτων, με προτεραιότητα την περιοχή γύρω από τα ανάκτορα, δηλώνοντας την πρόθεση σύνδεσης τους με την εξουσία στην έδρα του νέου κράτους και μία σαφή έκφραση των κοινωνικών αντιλήψεων και των ιδεολογικών τάσεων που κυριαρχούσαν στην μεγαλοαστική τάξη της νέας πρωτεύουσας.²⁰

Ο κύριος κορμός της μεσαίας αστικής τάξης, μετά το 1880, εγκαταστάθηκε στις κεντρικές περιοχές αλλά και στα όρια της παλιάς πόλης, στην Νεάπολη, Κάτω Πατήσια και κυρίως στα πιο πυκνοκατοικημένα Εξάρχεια.²¹

Η Νεάπολη είχε ελκύσει το τότε ενδιαφέρον των επιχειρηματιών, που έχτιζαν κυρίως διώροφα ή τριώροφα φθηνά μεταπρατικά σπίτια, προοριζόμενα για πώληση, αλλά με ωραία εμφάνιση, για τους ευκατάστατους επαναπατριζόμενους ομογενείς κυρίως από την Αίγυπτο.²² Την δεκαετία 1880-90 οικοδομήθηκαν επίσης ταχύτατα τα Εξάρχεια, περιοχή κατοίκησης μεσαίας τάξης, που θα αποτελέσει μέρος του κέντρου της πόλης και σταδιακά θα ενσωματωθεί στον αστικό της χαρακτήρα.²³

Η διάνοιξη της λεωφόρου Αλεξάνδρας μεταξύ 1876 και 1878, οριοθετεί (μαζί με τις λεωφόρους Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου) την πλέον κεντρική περιοχή του ανατολικού/βορειοανατολικού τμήματος της πόλης, η οποία, με

20 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ.58

21 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 22

22 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.198

23 Σ. Κουκά, Κ. Μαγουλά, Ε. Σπυροπούλου, *Πολοδομία - Αναλυτική προσέγγιση του αστικού χώρου*, ερευνητική εργασία Ε.Μ.Π., 2012-13, σελ.7

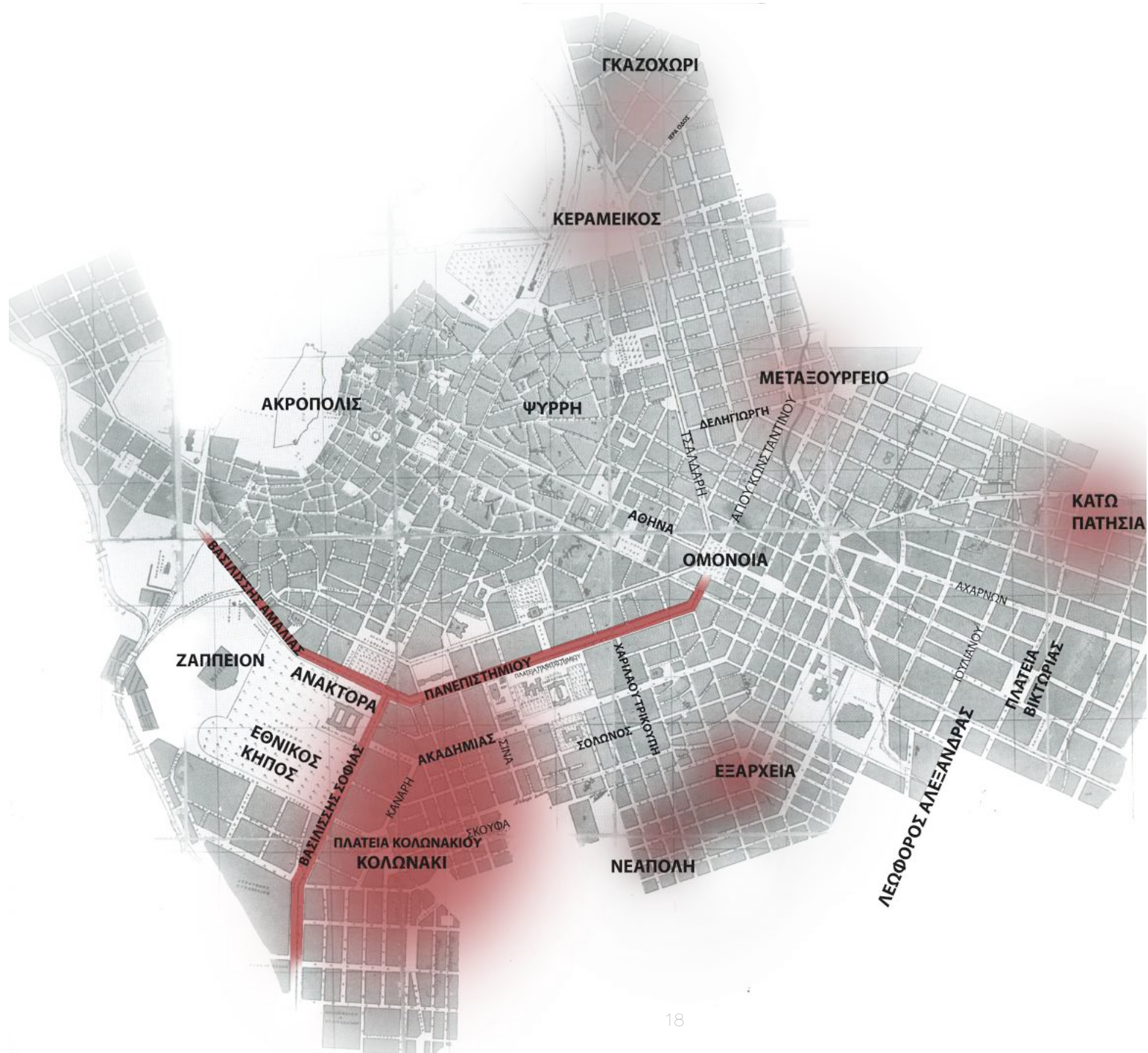
23_ Χάρτης Αθήνας 1885: Θεοδώρα Ζαράνη

Συσσώρευση κοινωνικών τάξεων στον αστικό ιστό

περιοχές που επιλέγουν τα ανώτερα στρώματα

περιοχές που επιλέγουν τα μεσαία στρώματα

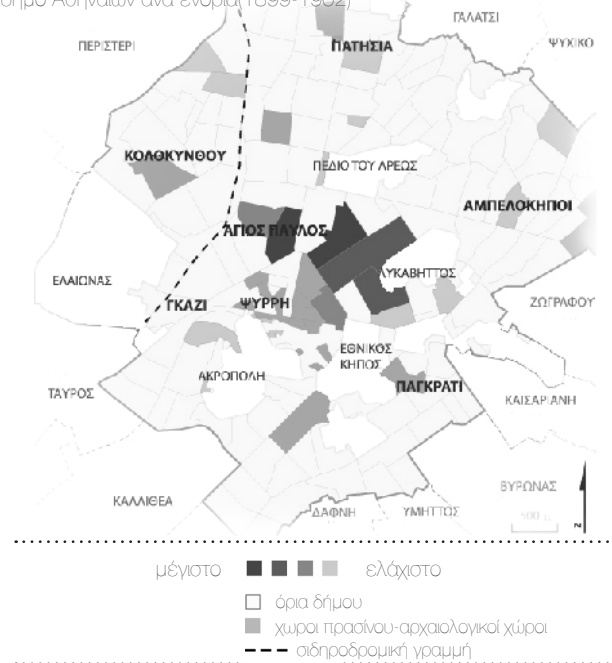
περιοχές που επιλέγουν τα λαϊκά στρώματα

βάση τον άξονα στην κατεύθυνση Βορρά-Νότου (Αιόλου-Πατησίων), διακρίθηκε από το δυτικό τμήμα, της βιοτεχνίας, του μικρεμπορίου, και της κατοικίας των λαϊκών στρωμάτων. Τα φτωχά λαϊκά στρώματα επίσης συσσωρεύονταν στις περί το κέντρο νοτιοδυτικές περιοχές, παρυφές της πόλης και στις ανατολικές περιοχές του Κολωνού, του Μεταξουργείου, του Κεραμεικού, του Ψυρρή, του Γκαζοχωρίου που ήταν από την άλλη πλευρά της πόλης, με αποτέλεσμα την κρίση κατοικίας του 1880-1910.²⁴

Αυτές οι αλλαγές ενίσχυσαν τη διαφοροποίηση των κοινωνικών δομών στην πόλη, ιδιαίτερα όσον αφορά την σχέση ανατολικού και δυτικού τομέα. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε διαμορφωθεί σαφής προτίμηση των ανώτερων τάξεων για την ανατολική Αθήνα, ενώ ο υπόλοιπος πληθυσμός συγκεντρωνόταν στις νοτιοδυτικές και η Αθήνα αποτυπώνει χωρικά τις κοινωνικές διακρίσεις.²⁵

Ποσοστό ανωτέρων στρωμάτων στο σύνολο των απασχολούμενων στο δήμο Αθηναίων ανα εννορία (1899-1902)

Ποσοστό λαϊκών στρωμάτων στο σύνολο των απασχολούμενων στο δήμο Αθηναίων ανα εννορία (1899-1902)

24 Δημήτρης Ν. Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2008, σελ.55-56

25 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.48

Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους

Κατά τον 19^ο αιώνα η εξάρτηση του νεοσύστατου και χωρίς πολιτισμική ταυτότητα, Κράτους από την Ευρώπη, το επηρέαζε στην Αρχιτεκτονική, επιβάλλοντας τα αισθητικά πρότυπα που κυριαρχούσαν σ' αυτήν εκείνη την εποχή. Η τοπική παράδοση απαξιώθηκε και εγκαταλείφτηκε. Η αστική τάξη αλλά και το ίδιο το Κράτος, οραματιζόντουσαν την απομάκρυνσή της από τα Οθωμανικά πρότυπα.²⁶

Οι μεγαλοαστοί στρέφονταν προς τον εξευρωπαϊσμό συνειδητά, είτε επειδή το όνομα της επιχειρηματικής και εθνικής ανάπτυξης ταυτίζονταν με την Ευρώπη είτε για να διαχωρίσουν την θέση τους από τα άλλα κοινωνικά στρώματα. Παράλληλα η κοινωνία των Ελλήνων της διασποράς είχε την εμπειρία διαβίωσης σε κοσμοπολίτικες περιοχές όπως στη Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη κλπ. και η άφιξή τους στην Ελλάδα, συνοδεύτηκε επίσης από αντίστοιχη εισαγωγή κοσμοπολίτικων εθίμων.

Τα εξευρωπαϊσμένα αισθητικά πρότυπα των μεγαλοαστών κυριαρχούσαν περιβεβλημένα μέσα στην αίγλη της οικονομικής υπεροχής. Αυτά ακολουθούσαν και οι μεσοαστοί χωρίς καμία αντίσταση.²⁷

Η νεοκλασική αρχιτεκτονική επιβλήθηκε στην Αθήνα, μέσω Γερμανίας, στα τέλη του 18ου και στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ο εκλεκτισμός (Eclecticism), κυρίαρχο ευρωπαϊκό ρεύμα, που είναι μια προσπάθεια ανανέωσης του μορφολογικού λεξιλογίου του κλασικισμού, με ανάμιξη διακοσμητικών στοιχείων από διάφορα στυλ, αποδεδειγμένης από τις αυστηρές αρχές οργάνωσης που χαρακτήριζαν τους ιστορικούς ρυθμούς, υιοθετήθηκε και επιβλήθηκε στην Αθήνα κυρίως από τον Τσίλλερ.²⁸

25_ αστοί του 19ου αιώνα

26_ Άποψη της Αθήνας από τον Λυκαβηττό, 1875

26 <http://press.ntua.gr/documents/KEFALAI01.pdf>
«Τα δυτικά αισθητικά πρότυπα στην ελληνική κοινωνία», κεφ.1, Γ' μέρος, σελ.201

27 Ό.π., Σελ.208

28 http://morfologia.arch.duth.gr/3o_etos/3o_exam_VI/eklektikismos.pdf

Η επικράτησή του εκλεκτικισμού δεν σηματοδοτούνταν μόνον σαν εθνικός στόχος αλλά και σαν ταξικό σύμβολο, γιατί οι Έλληνες αστοί ήθελαν να δηλώσουν ότι αναγνώριζαν τις ίδιες αξίες με τους Ευρωπαίους όμοιούς τους.²⁹

Στην Ελλάδα το νεοκλασικό στυλ αποκτά τη δική του δυναμική και ιδιαιτερότητα, με κύρια χαρακτηριστικά την αναβάπτιση στα κλασικά πρότυπα του, την πλατιά αποδοχή του που ξεπερνά τα μνημειακά κτίσματα και τα εύπορα στρώματα για να φθάσει ως την ευρεία μάζα του πληθυσμού και τέλος τη μακρά διάρκειά του, που φτάνει ως τον Μεσοπόλεμο.³⁰

Η αποδοχή του ήταν μεγάλη, γιατί ικανοποιούσε απόλυτα την ανάγκη της κοινωνικής ανέλιξης και επιβολής. Αφομοιώθηκε και από τα λαϊκά στρώματα, σαν εκδήλωση 'ελληνικότητας' και αστικοποίησης αλλά με μείωση της κλασικιστικής επίδρασης, όσο κανείς κατεβαίνει την κοινωνική κλίμακα, προφανώς και λόγω κόστους κατασκευής. Όσο αφορά τις χαμηλότερες τάξεις, λίγες και μόνο αναφορές κλασικιστικών στοιχείων, με ευτελή υλικά, αρκούσαν για την επιστροφή στην αγνότητα της κλασικής Ελλάδας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντίφαση πρόσοψης – εσωτερικού, στις λαϊκές κατοικίες, όπου το νεοκλασικό περιτύλιγμα πλαισίωνε τον ίδιο προεπαναστατικό τρόπο ζωής: κλειστό εσωτερικό, μεταβατικοί χώροι από μέσα έξω και ημιυπαίθριοι χώροι διαβίωσης.³¹

Πάντως καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το νεοκλασικό συνυπήρχε με τα λαϊκά αρχιτεκτονικά ιδιώματα της προεπαναστατικής παράδοσης.

29 <http://press.ntua.gr/documents/KEFALAI01.pdf>

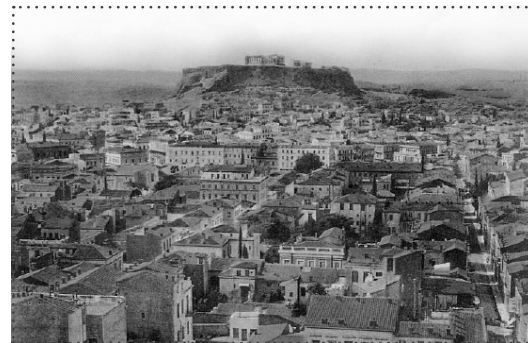
«Τα δυτικά αισθητικά πρότυπα στην ελληνική κοινωνία», Ό.π., σελ.201

30 Λεωνίδας Καλλιβερετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε.

31 Παπαδάκη Αλεξάνδρα- Τσαπάκη Έλενα, ερευνητική εργασία, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική και ταυτότητα το ζήτημα της ελληνικότητας*, Ξάνθη 2010, σελ. 101

27_ Άποψη της Αθήνας από την πλατεία Συντάγματος

28_ Άποψη της Αθήνας από το Λυκαβηττό

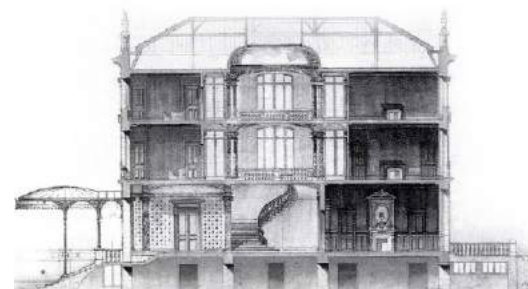
29_ Άποψη της Αθήνας από την πλατεία Ομονοίας

Τα νέα ηγετικά στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας προτιμούσαν να προβάλλονται με τις ιδιωτικές τους κατοικίες, μέγαρα και επαύλεις, και λιγότερο με την ανέγερση κτιρίων δημόσιας χρήσης, όπως το έκαναν οι ρομαντικότεροι προκάτοχοί τους της Οθωνικής περιόδου.³²

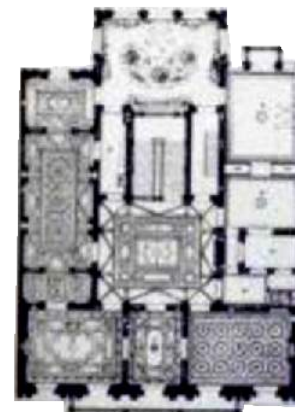
Στην Γαλλία η "Distribution des Maisons" κατά Blondel (1705-74), που εκδόθηκε το 1938, θα αποτελέσει την βάση για την αρχή της τριμερούς κατανομής χώρων σε ζώνες ανά χρήση και λειτουργία, (δημόσια-υποδοχή, ιδιωτική και βοηθητική-υπηρεσιακή) στην πλούσια αστική μονοκατοικία, όπως και την διμερή κατανομή για την οικονομική κατοικία.³³

Στην Γερμανία από το 1830-90 κυριάρχησε η βίλα ("Villa"), που αποτελεί την μετάβαση της κατοικίας των ευγενών-palais- στην αστική κατοικία, σύμβολο κυριαρχικής αρχιτεκτονικής και θα υπηρετηθεί από τους αρχιτέκτονες του κλασικισμού με βάση το έργο του Durant που ακολουθεί τις αρχές συμμετρίας και αξόνων. Η βίλα είναι διαρθρωμένη επίσης κατά την τριμερή κατανομή, όπως η γαλλική αστική μονοκατοικία (Blodel), με τους χώρους υποδοχής εκατέρωθεν ενός μεγαλοπρεπούς επίσημου προθαλάμου εισόδου-υποδοχής (Vestibule), που αποτελούσε προτεραιότητα, και αντλώντας από το palais, διαθέτει στο επίπεδο των χώρων υποδοχής αίθουσες ειδικών χρήσεων όπως αίθουσα μουσικής, χορού, βιβλιοθήκης κλπ.³⁴

Αστικές μονοκατοικίες-μέγαρα, με βάση την Γερμανική βίλλα, καθιερώθηκαν με την συμβολή του Τσίλλερ και αποτελούσαν πρότυπο για τα εύρωστα αστικά στρώματα.³⁵

30_ τομή ενός γαλλικού "hotel" στην πόλη Reims, του αρχιτέκτονα A. Gosset, 1880

31_villa cassalete, Aachen, του αρχιτέκτονα Eduard Linse, 1892

32 Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα από τον ύστερο 19ο αιώνα έως το 1940 _Πολοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική δημιουργία», Αρχιτεκτονικές ματιές, 4.9.2014

33 Eleb Monique, Debarre Anne, *Architectures de la vie privée: XVIIe- XIXe siècles*, εκδ. A.A.M/Hazan et Archives d' Architecture Moderne, Archives d' Architecture Moderne, 1989, σελ. 48

34 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 47

35 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 311

Επιβάλλεται η αξονική διάταξη με την κεντρικά τοποθετημένη είσοδο, το κυρίαρχο vestibule και την ενσωματωμένη σ' αυτό και στον ίδιο άξονα, μνημειώδη σκάλα για τον όροφο.³⁶ Κυριαρχούσε ο κυβικός συμπαγής χαρακτήρας στον γενικό όγκο, προσδίδοντας την σφραγίδα του μνημειακού.³⁷

Λίγοι ήταν οι Έλληνες αρχιτέκτονες που δραστηριοποιήθηκαν και διακρίθηκαν την περίοδο αυτή.

Στη δεκαετία του 1890, η πρωτεύουσα μπορούσε να υπερηφανευθεί για πολλά και ωραία οικοδομήματα που ακολούθησαν τα Ευρωπαϊκά πρότυπα, τα περισσότερα από τα οποία ανεγέρθηκαν με δωρεές εθνικών ευεργετών ή με δαπάνες εύπορων ιδιοκτητών και υπό την επίβλεψη του Ερνέστου Τσίλλερ.³⁸ Η εμφάνισή του θα σφράγιζε την εποχή αυτή και θα επέβαλε στον νεοκλασικισμό τις επιρροές του από την Αναγέννηση και τον Ρομαντισμό, με διακριτές εκλεκτικιστικές τάσεις, ώστε να εξυπηρετηθούν οι ιδεολογικές ανάγκες της τότε ελληνικής κοινωνίας. Κατόρθωσε να δημιουργήσει έργα ανάλογης ποιότητας με εκείνα που χτίζονταν στην Βιέννη και στην υπόλοιπη Ευρώπη, βάζοντας την σφραγίδα του στην Αρχιτεκτονική της εποχής του (1863-1897).

Το τέλος του 19ου αιώνα, παράλληλα, συνοδευόταν από την σταδιακή εγκατάλειψη του προτύπου του νεοκλασικισμού.

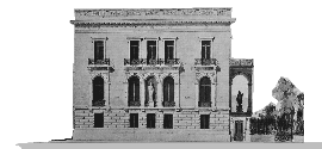
οικία Θών

οικία Βώπτη-Σκληβανιώτη

οικία Παταιάδου

μέγαρο Μελά

32_ κατοικίες του Τσίλλερ

36 Βασιλική Ρούση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ.15

37 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.47

38 Λύντια Τρίχα, «Ο Χαρίλαος πίσω από τον Τρικούπη, ο μεγάλος εκσυγχρονιστής», *Ηγέτες, Καθημερινή*, κεφ. Η Αθήνα του Τρικούπη

Τα ανάκτορα ως πρότυπο- Τα αστικά μέγαρα

Τα πρότυπα αυτά ,αφομοιώθηκαν καταρχάς στα μέγαρα και στα ελληνικά ανάκτορα της εποχής, μία περίοδο όπου ο θεσμός της μοναρχίας παραμένει σταθερός και οι μονάρχες εδραιώνουν την εξουσία τους χτίζοντας ανάκτορα.³⁹

Στην Ελλάδα τα ανάκτορα ,συνέβαλαν στην διαμόρφωση ενός ορισμένου αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος ,ενώ λειτουργούν ως καθρέφτες ενός κοινού, ευρωπαϊκού αισθητικού ύφους της περιόδου 1840-1914.⁴⁰ Αποτελέσαν πρότυπο γραφής και ήταν επόμενο να προσανατολιστεί το γούστο της ακαλλιέργητης ακόμα αθηναϊκής κοινωνίας σε ένα τέτοιο υπόδειγμα ,το οποίο εκπροσωπούσε την ύψιστη επισημότητα.⁴¹

Τα μέγαρα αποτελούσαν για τους ιδιοκτήτες τους, σύμβολα κοινωνικής καταξίωσης, υψηλής κοινωνικής θέσης και νεωτερισμού και ακολουθούσαν εν πολλοίς τον σχεδιασμό και το πρότυπο των ανακτόρων. Ο σχεδιασμός εντυπωσιακών χώρων υποδοχής αποτελούσε προτεραιότητα. Τα περισσότερα οικοδομήθηκαν από γενιές με μακραίωνη συγκέντρωση πλούτου και επίσης μακραίωνη διαμονή τους σε αστικά κέντρα της εποχής αλλά και από μέλη οικογενειών ευρισκομένων στην πολιτική σκηνή.⁴²

33_ Προεδρικό μέγαρο-Ανάκτορα του Διαδόχου

39 Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, *Ανάκτορα στην Ελλάδα*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2009, 1^η έκδοση, σελ. 328

40 Ό.π. ,σελ.247

41 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα , 2003, σελ.49

42 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή ,*Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστική, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 58

Η παρουσία των μεσαίων αστικών στρωμάτων θα εκφραστεί σε μια ενδιάμεση περιοχή κατοικίας, για την οποία τα μέγαλα της πλούσιας ανώτατης εισοδηματικής τάξης θα αποτελέσουν πρότυπα.⁴³

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το προεδρικό μέγαρο (πρώην Ανάκτορο του Διαδόχου) από τον Τσίλλερ. Δεν διέφερε πολύ από τις κατοικίες των πλούσιων μεγαλοαστών της πρωτεύουσας, αντικατοπτρίζοντας την ιδεολογία του πριγκιπικού ζεύγους να είναι κοντά στον λαό. Έχει σαν πρότυπο το ανάκτορο που είχε σχεδιάσει ο Χάνσεν την ίδια ακριβώς περίοδο.⁴⁴

Πρόκειται στο σύνολο τους για ένα αυστηρό, λιτό νεοκλασικό τριώροφο κτίριο, με κάτοψη ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, με μοναδική προεξοχή το πρόπυλο ιωνικού ρυθμού στην κύρια είσοδο, το οποίο ακολουθεί την τριμερή διάταξη και κατανομή χώρων με χαρακτήρα ιδιωτικού μεγάρου.⁴⁵

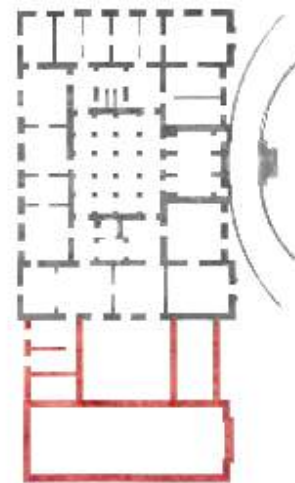
Οι χώροι διατάσσονται γύρω από το χολ του κεντρικού κλιμακοστασίου, το οποίο βρίσκεται στη συνέχεια του άξονα της κύριας εισόδου, έχει διπλό ύψος, φωτίζεται από την οροφή και περιβάλλεται από στοές με κίονες ιωνικού ρυθμού στο ισόγειο και κορινθιακού στον όροφο.⁴⁶

43 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.49

44 Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, *Ανάκτορα στην Ελλάδα*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2009, 1^η έκδοση, σελ.249

45 http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B11_t.html

46 Το κτίριο αποτελείται από υπόγειο, ισόγειο και δύο ορόφους. Στο ισόγειο, βρίσκονται τα διαμερίσματα του βασιλιά, το σαλόνι και ορισμένα οικογενειακά δωμάτια. Στον όροφο, ανεβαίνοντας το κλιμακοστάσιο, ένας μεγάλος περιφερειακός διάδρομος οδηγεί στους χώρους υποδοχής και σε διαφορετική πτέρυγα ήταν οι προσωπικοί χώροι, ενώ στο υπόγειο το μαγειρείο και οι αποθηκευτικοί. Στην πίσω πτέρυγα ήταν οι χώροι των αξιωματικών υπηρεσιών και ένα ημικυκλικό κλιμακοστάσιο που εξασφάλιζε την επικοινωνία όλων των ορόφων. Η πρόσοψη έχει τριμερή διάταξη με τονισμό των πλάγιων πτερύγων που προεξέχουν από το κυρίως σώμα του κτιρίου. Ο άξονας τονίζεται με το πρόπυλο της εισόδου και εξώστη στη στάθμη του πρώτου ορόφου. Καθ' ύψος το κτίριο χωρίζεται σε βάση, κορμό που αντιστοιχεί στο ισόγειο και τον πρώτο όροφο και στέψη που περιλαμβάνει τον δεύτερο όροφο και το στηθαίο, η οποία αποκτά ιδιαίτερο βάρος υπερβαίνοντας τη συνήθη κλίμακα για την απόκτηση επαρκούς φωτισμού. Βλ. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, *Ανάκτορα στην Ελλάδα*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, εκδ. Μέλισσα, σελ.252

34_ κάτοψη προεδρικού μεγάρου

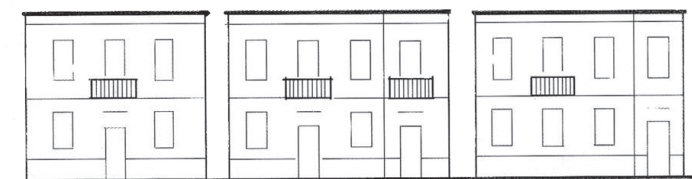
35_ εσωτερική οπτική του προεδρικού μεγάρου -κεντρικό κλιμακοστάσιο

Διπλο-τριπλο κατοικίες και πολυκατοικίες

Τα διώροφα και τριώροφα σπίτια που πασχίζουν και αυτά να αφομοιώσουν τις Ευρωπαϊκές τάσεις, είναι εν πολλοίς οι διπλοκατοικίες και τριπλοκατοικίες των ευρύτερων μεσαίων στρωμάτων και μονοκατοικίες της ανώτερης εισοδηματικής τάξης. Τα απλά μονώροφα αποτελούν, περισσότερο, την κατοικία των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.⁴⁷ Τα μέγαρα της πλούσιας ανώτατης εισοδηματικής τάξης θα αποτελέσουν πρότυπα γι' αυτά, σε βαθμό εξαρτώμενο από την οικονομική ευχέρεια του καθενός.⁴⁸

Μέσα στην δεκαετία του 1880, τα σπίτια φτάνουν τους τρεις πλήρεις ορόφους, καθώς η χρήση των ενοικιαζόμενων οροφодιαμερισμάτων είχε σε μεγάλο βαθμό γενικευτεί και είναι πρόδρομοι των πολυκατοικιών. Συνηθέστερη πάντως παραμένει η ημιτριώροφη διάταξη.⁴⁹ Γενικότερα, επικρατούσε ο πόθος της χωριστής κατοίκησης. Ακόμα και οι διπλο-τριπλο-κατοικίες που προοριζόντουσαν για ενοικίαση, χαρακτηριζόταν από τη διάταξη ανεξάρτητων εισόδων και εσωτερικών κλιμακοστασίων για κάθε διαμέρισμα τους ή με διάφορους συνδυασμούς υπαιθρίων ή ημιυπαιθρίων διαδρόμων για τους ορόφους.⁵⁰

Οι μονοκατοικίες ακολούθησαν, κατά προσέγγιση, την τυπολογία του νεοκλασικού σπιτιού, που είναι αντίστοιχη με τον τριμερή αξονικό σχεδιασμό των μεγάρων, με κεντρικά τοποθετημένη είσοδο, που οδηγεί μέσω μακρόστενου διαδρόμου στα δωμάτια που βρίσκονται εκατέρωθεν.⁵¹

διπλοκατοικίες

τριπλοκατοικίες

μονώροφα

36_ τυπολογικές διατάξεις

47 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προασιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 63

48 Ό.π., σελ.59

49 Μάνο Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, κεφ. V, σελ.68

50 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.198

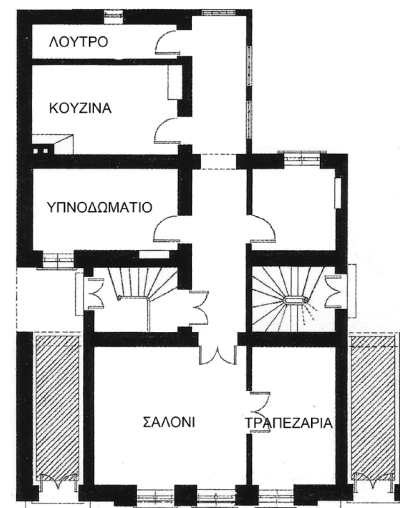
51 Βασιλική Ρούσση, Ό.π., σελ.72

Η εσωτερική διάταξη των κατοικιών αυτού του τύπου, παρουσίαζε βελτιωμένη λειτουργική οργάνωση. Η τοποθέτηση των λειτουργιών μέσα στην κάτοψη είναι αρκετά ελεύθερη και ο εκάστοτε ιδιοκτήτης αποφασίζει τον προσδιορισμό τους. Όλοι οι χώροι αντιμετωπίζονται ως δωμάτια, με ελεύθερη κατανομή λειτουργιών, ενώ η τραπεζαρία χρησιμοποιείται ως ένας βασικός χώρος για την ανάδειξη της τάξης και της οικονομικής επιφάνειας των ιδιοκτητών, δίνοντας την πρώτη εικόνα του εσωτερικού της κατοικίας. Οι δημόσιοι έχουν τοποθετηθεί στην πρόσοψη και οι υπόλοιποι με τον μεσότοιχο προς την αυλή. Ο ακάλυπτος μειώνεται σημαντικά, ενώ δημιουργούνται μακριοί, εσωτερικοί διάδρομοι και προθάλαμοι επικοινωνίας των συνεχιζόμενων δωματίων.⁵²

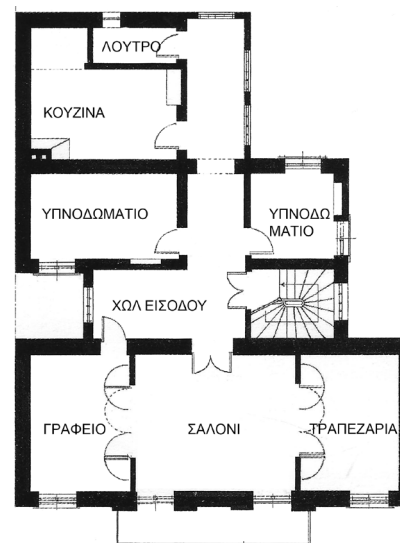
Οι παραλλαγές στην εξέλιξη αυτού του τύπου παρέμειναν για τις επόμενες δύο δεκαετίες ουσιαστικά ασήμαντες. Επισημαίνεται ο τρόπος με τον οποίον επιβάλλεται μια απαίτηση για περισσότερη άνεση και πολυτέλεια στα διαμερίσματα. Δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στην αρμονική διαδοχή των χώρων, ούτως ώστε να δημιουργείται στον επισκέπτη το αίσθημα της μετάβασης από το κοινόχρηστο ή δημόσιο περιβάλλον, στο ιδιωτικό κέλυφος της άνεσης. Γι αυτό το λόγο επιστρατεύονται τα μεγάλα κλιμακοστάσια και οι πολύφυλλες τζαμωτές πόρτες που οδηγούν στα εσωτερικά χολ και με φαρδιά ανοίγματα που προσκαλούν τον εισερχόμενο στις σάλες υποδοχής.⁵³

Η διπλοκατοικία Κοκοροπούλου, στην οδό Φίλης 48, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της αρχιτεκτονικής των τελών του 19^{ου} αιώνα.

Χαρακτηρίζεται από δύο ανεξάρτητες εισόδους και εσωτερικά κλιμακοστάσια για κάθε διαμέρισμα. Στην πορεία προς το εσωτερικό του σπιτιού, επαναλαμβάνεται δύο φορές η εικόνα της επίσημης εισόδου. Η πρώτη στην κύρια πρόσοψη προς το δρόμο και η δεύτερη στις εισόδους των κλιμακοστασίων. Οι δύο πλαϊνοί προθάλαμοι εισόδου ήταν η αιτία για την σημαντική απώλεια εκμεταλλεύσιμου χώρου στο ισόγειο.

37_ κάτοψη ισόγειου διπλοκατοικίας Κοκοροπούλου

38_ κάτοψη ορόφου διπλοκατοικίας Κοκοροπούλου

52 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, κεφ.ΙV, σελ 49

53 Ό.π., σελ .86

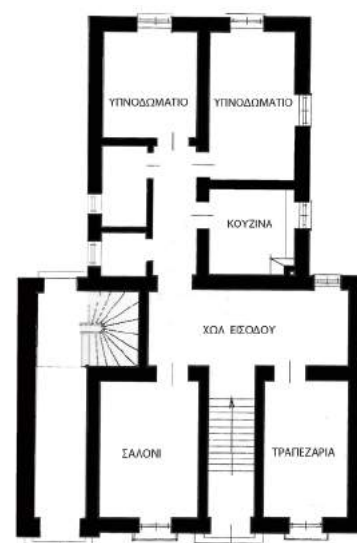
Εντοπίζεται η οργάνωση των δωματίων γύρω από ένα διάδρομο επικοινωνίας αλλά και ένα αναχρονιστικό στοιχείο, που προς την πλευρά της αυλής ο εσωτερικός διάδρομος συνεχίζεται με την μορφή χαγιάτιού. Οι γνωστές συνεχιζόμενες αίθουσες επίσημου χαρακτήρα, αναπτύχθηκαν μόνον στον άνω όροφο.⁵⁴

Η νεοκλασική διπλοκατοικία στην Παλαιολόγου 25, υπήρξε καθοριστικός τύπος για την εξέλιξη της αθηναϊκής διπλοκατοικίας πριν το 1900. Έχει παρόμοια στοιχεία και γνωρίσματα με την προηγούμενη.

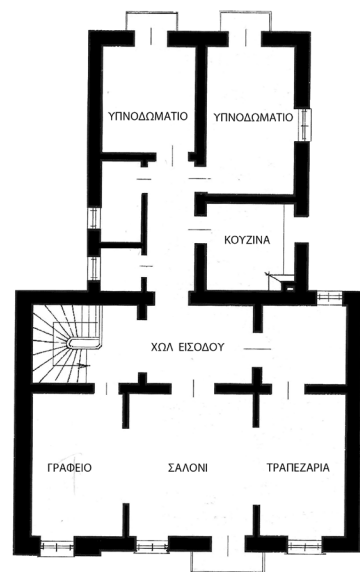
Διαθέτει δύο ανεξάρτητες εισόδους για κάθε κατοικία. Οι προθάλαμοι εισόδων είχαν σαν αποτέλεσμα την απώλεια χώρων από το ισόγειο.

Οργανωνόταν γύρω από ένα κεντρικό δωμάτιο κυκλοφορίας, που αντικαθιστά το λειτουργικό διάδρομο, γύρω από το οποίο αρθρώνονται τα υπόλοιπα, δίνοντας την οριστική πλέον μορφή στο μεγάλο κεντρικό χολ, στοιχείο που επαναλαμβάνεται στις πολυκατοικίες της αμέσως επόμενης περιόδου. Οι κύριοι χώροι καθώς και το κλιμακοστάσιο, είχαν άμεση πρόσβαση σ' αυτό, ενώ αντίθετα η επικοινωνία με τους βοηθητικούς γινόταν διαμέσου ενός δευτερεύοντος διαδρόμου.⁵⁵

Διαπιστώνεται ότι επιβάλλεται η απαίτηση για περισσότερη άνεση και πολυτέλεια.

39_ κατάψη ισόγειου της διπλοκατοικίας στην Παλαιολόγου 25

40_ κατάψη ορόφου της διπλοκατοικίας στην Παλαιολόγου 25

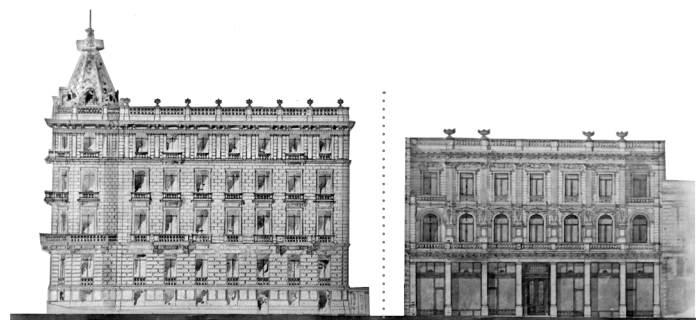
54 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ 77

55 Ό.π., σελ. 85

Πολυκατοικίες

Η επιθυμία για μεγαλύτερη εκμετάλλευση των λίγων κατάλληλων και οικοδομήσιμων οικοπέδων του κέντρου της πόλης αφ' ενός και αφ' ετέρου η αυξανόμενη τάση των κατοίκων της μέσης κυρίως τάξης της πρωτεύουσας για διαβίωση σε πιο μαζικές οικιστικές ενότητες και αξιοπρεπή αστικά διαμερίσματα στο κέντρο, οδήγησε σε πολυώροφα κτήρια που θα πρέπει να θεωρηθούν σαν πρόδρομοι των σημερινών πολυκατοικιών. Κτίζονταν εκείνη την περίοδο προοριζόμενα κυρίως για λόγους εκμετάλλευσης και μάλιστα αποτελούσαν και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τον πυρήνα των νέων κατασκευών. Στην φιλοσοφία τους, υπάρχει συλλογικός χαρακτήρας της κατοικίας σε αντίθεση με την συντηρητική διάταξη των κτηρίων της προηγούμενης περιόδου, όπου σε κάθε διαμέρισμα αντιστοιχούν ξεχωριστή είσοδος και κλιμακοστάσιο. Τέτοια κτήρια δεν χτίστηκαν πολλά την περίοδο αυτή.⁵⁶

Χαρακτηριστικά των πρώτων πολυώροφων κτηρίων, είναι η ανάδειξη των χώρων υποδοχής και η γραμμική παράθεση των υπνοδωματίων στην ίδια στάθμη, κατά μήκος της εσωτερικής αυλής και τις πλάγιες ή πίσω όψεις, σε αντίθεση με την περιμετρική, δηλαδή γύρω από ένα κεντρικό χώρο ανάπτυξη της κάτοψης στις ιδιωτικές κατοικίες. Παραμένει ο διαχωρισμός των χώρων υποδοχής από την ιδιωτική ζωή της οικογένειας και τους χώρους υπηρεσίας. Η τραπεζαρία αποτελεί πλέον χώρο υποδοχής και απομακρύνεται από την κουζίνα, κατά τα γαλλικά πρότυπα της περιόδου και μαζί με το σαλόνι και κάποια από τα δωμάτια αποτελούν μια *enfilade* χώρων υποδοχής, σε περίπτωση κάποιας κοινωνικής συνάθροισης. Η εμφάνιση διαδρόμου, η αύξηση του αριθμού των κλιμακοστασίων, των προθαλάμων και των δόδων ανάμεσα στους διαφόρους χώρους της κατοικίας, σημαίνουν την επιθυμία των ενοίκων για την αυτονομία των χώρων και την κυκλοφορία του προσωπικού ανεξάρτητα από την καθημερινή ζωή της οικογένειας.⁵⁷

41_ πολυκατοικία Πεσμαζόγλου

42_ πολυκατοικία Βουγά

57 Μαριλένα Κασσιμάτη, *Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2010, σελ 77

Πολυκατοικία Πεσμαζόγλου, 1900

Η πολυτελής πολυκατοικία Πεσμαζόγλου είναι ένα από τα σημαντικότερα δείγματα πολυώροφου κτιρίου διαμερισμάτων, που εμφανίζει αρκετά από τα παραπάνω γνωρίσματα.

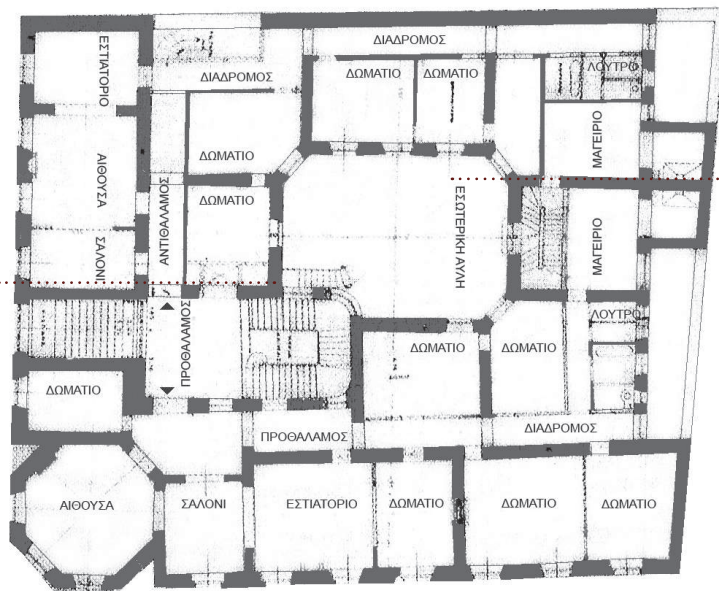
Ο Ι. Πεσμαζόγλου, εύπορος έλληνας της ομογένειας, ήταν Κωνσταντινουπολίτης. Κατάφερε να αποκτήσει τεράστια περιουσία και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικής ανέλιξης.⁵⁸

Το κτίριο αυτό, στην συμβολή των οδών Ηρώδου Αττικού και Βασ. Σοφίας 4 εντάσσεται στην κατηγορία μεγάλων προσοδοφόρων οικοδομών για ενοίκιαση σε ξένους, εγκατεστημένους πρόσκαιρα στην Αθήνα. Ο Τσίλλερ ακολούθησε τα πρότυπα εκλεκτικιστικών πολυκατοικιών της Ευρώπης με λιτά διακοσμητικά στοιχεία.⁵⁹

Διαπιστώνεται εγκάρσιος διαχωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, με απλή παράθεση και όχι σύνδεση των δωματίων. Οι χώροι υποδοχής καταλαμβάνουν τη μεγαλύτερη επιφάνεια του διαμερίσματος και τα υπνοδωμάτια αναπτύσσονται γραμμικά κατά μήκος μιας εσωτερικής αυλής. Αυξάνονται οι διάδρομοι, τα κλιμακοστάσια, οι προθάλαμοι ανάμεσα στις χωρικές ενότητες, με σκοπό την αυτονομία της οικογένειας και την ανεξάρτητη κυκλοφορία του υπηρετικού προσωπικού. Η προετοιμασία του φαγητού είναι υποχρέωση υπηρετών και παραχωρείται στον χώρο αυτό, ένα κομμάτι για την εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών των ανθρώπων αυτών.

58 Σπούδασε οικονομικές επιστήμες στο Παρίσι και στην αρχή εργάστηκε στην Τράπεζα Κρεντί Λυοναί (Credit Lyonnais) στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και αργότερα το 1882 ανέλαβε διευθυντής της Αγγλοαιγυπτιακής Τράπεζας. Στη συνέχεια ήλθε στην Αθήνα όπου και ίδρυσε δική του Τράπεζα η οποία το 1897 συγχωνεύθηκε με την Τράπεζα Αθηνών της οποίας και ανέλαβε διευθυντής και πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου.

59 Μαρίλენα Κασιμάτη, *Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2010, σελ 200

43_ κάτοψη πολυκατοικίας Πεσμαζόγλου

44_ πολυκατοικία Πεσμαζόγλου

Μέγαρο Βουγά

Το πολυώροφο αυτό κτίριο διαμερισμάτων που κατασκευάστηκε το 1893 από τον Τσίλλερ, βρίσκεται επί της οδού Σταδίου 73 και ήταν ιδιοκτησία του Ι. Βουγά. Στο ισόγειο είχε εμπορική χρήση.

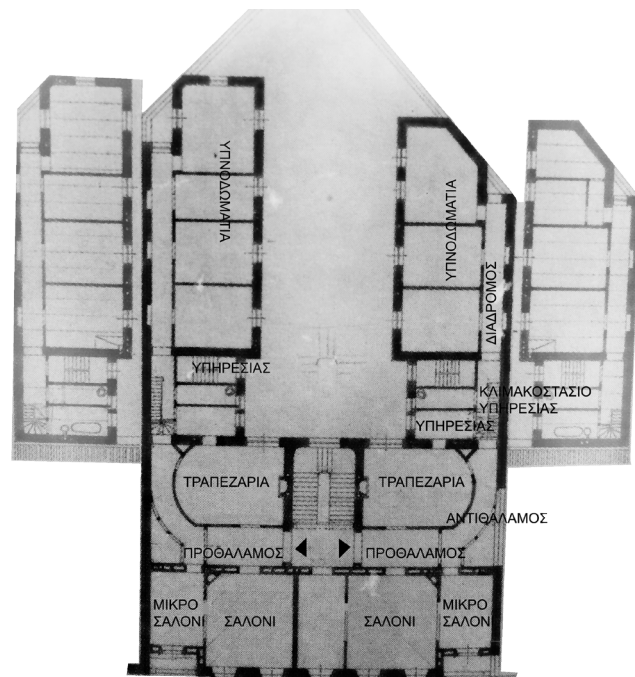
Οι χώροι υποδοχής διαχωρίζονται από τους χώρους υπηρεσίας και τα υπνοδωμάτια της οικογένειας. Τα σαλόνια τοποθετούνται στην πρόσοψη και η τραπεζαρία που αποτελεί σημαντικό πλέον χώρο υποδοχής, ξεχωρίζει με το ημικυκλικό της σχήμα και βρίσκεται προς την πλευρά της εσωτερικής αυλής. Τα υπνοδωμάτια αναπτύσσονται κατά μήκος της εσωτερικής αυλής στο βάθος του διαμερίσματος. Η κουζίνα μαζί με τους υπόλοιπους χώρους του προσωπικού απομονώνονται με την χρήση κλιμακοστασίου υπηρεσίας. Η χρήση προθαλάμων και διαδρόμων ενισχύουν την απομόνωση των χώρων.

Μέγαρο Κούπα

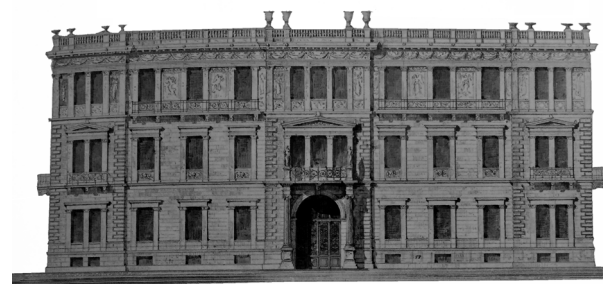
Πρόκειται για πολυώροφο κτίριο που κτίστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από τον Τσίλλερ, από τα μεγαλύτερα αστικά μέγαρα των Αθηνών, ικανοποιεί κτιριολογικά και αρχιτεκτονικά τις νέες απαιτήσεις της περιόδου. Ήταν ιδιοκτησία του βιομήχανου Αχιλλέα Κούπα, ιδιοκτήτη μηχανουργείου του Πειραιά.

Ο κεντρικός άξονας τονίζεται από τη είσοδο με το καμπύλο υπέρθυρο, τον εξώστη και την αετωματική απόληξη του 1^{ου} ορόφου. Ορισμένοι χώροι χρησιμοποιήθηκαν ως ξενώνες και άλλοι για καταστήματα. Οι δύο πλαϊνές πτέρυγες, όπως και το κεντρικό, τονίζονται με ελαφρά προεξοχή από το κύριο σώμα του κτηρίου και οι γωνίες επενδύονται με κυφώσεις.⁶⁰

Δυστυχώς δεν βρέθηκαν άλλα στοιχεία για το συγκεκριμένο μέγαρο.

45_ κάτοψη ορόφου μεγάρου Βουγά

46_ πρόσοψη του μεγάρου Κούπα

60 *Μαριλένα Κασιμάτη, *Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2010, σελ. σελ.199

1880-1900 συνοψίζοντας

Η αυξημένη κοινωνική κινητικότητα που εμφανίζεται στην Αθήνα της εξεταζόμενης περιόδου, ανανεώνει, ομογενοποιεί και διευρύνει αρχικά τα μικροαστικά και ύστερα τα αστικά στρώματα, που διψούσαν για κοινωνική ανέλιξη.

Αφομοιώνονται γρήγορα, τα νεοκλασικά και εκλεκτικιστικά πρότυπα της ευρωπαϊκής αστικής τάξης, με μειούμενη την κλίμακα αφομοίωσης, βαίνοντας προς τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού, που προσπαθούν να προβάλουν την νέα κοινωνική τους θέση. Προέκυψε έτσι μία σταδιακή στρωματική αναδιάρθρωση, που εκφράζεται στην κατοικία με μεγαλοαστικά αρχοντικά, τα μικρο-μεσοαστικά και τέλος τα εργατικά και τα αυθαίρετα σε περιθωριακούς συνοικισμούς.

Η κατοικία σαν μέσο της κοινωνικής ανέλιξης και καταξίωσης, αποτυπώνεται στην επιλογή αρχιτέκτονα, όψης, μεγέθους αλλά και κάτοψης και δευτερευόντως της θέσης.

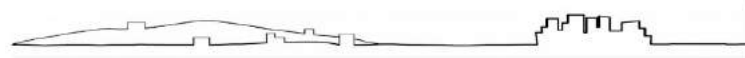
Η ανάγκη για κοινωνική προβολή διατυπώνεται αρχιτεκτονικά και με την δημιουργία πολυτελών χώρων υποδοχής και μνημειακών κλιμακοστάσιων, που συμβολίζουν την κοινωνική θέση των ιδιοκτητών, ενώ οι κλειστές διατάξεις επιτρέπουν την τόνωση της ιδιωτικότητας.

Το διαμερίσμα εμφανίζεται ως ξεχωριστός όροφος διωρόφων, τριώροφων κατοικιών της εποχής, με χωριστές εισόδους αλλά η πολυκατοικία βρίσκεται σε αρχικά στάδια και μόνο ως πρόδρομος των μετέπειτα πολυκατοικιών μπορεί να θεωρηθεί. Δεν λειτούργησε σαν προσπάθεια κοινωνικής ανέλιξης των ιδιοκτητών της αλλά περισσότερο ως επενδυτική διαδικασία.

Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής ήταν σημαντικός ως μέσου κοινωνικής ανέλιξης, με προεξέχοντα αυτόν του Τσίλλερ.

Η Αθήνα του 19^{ου} αιώνα με τα νεοκλασικά και ιστορικής κτίρια της, λειτούργησε ως σύμβολο πολιτισμικής αναγέννησης και προσπάθειας εξευρωπαϊσμού.⁶¹

61 Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα από τον ύστερο 19ο αιώνα έως το 1940 _Πολεοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική δημιουργία», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, 4/9 2014

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η μεσοπολεμική κατοικία και η ισχυροποίηση της βενιζελικής αστικής τάξης

Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1923-1940

Κομβική περίοδος για την κατανόηση ολόκληρου του 20ου αιώνα ο Μεσοπόλεμος (1923-40), αποτελεί για την Ελλάδα εποχή μεγάλων αλλαγών, που καταγράφουν το πέρασμα, από την αγροτική στην αστική κοινωνία, από τον αστικό εκσυγχρονισμό και την κοινωνική πολιτική, στον αυταρχισμό και στην δικτατορία.⁶²

Χαρακτηρίζεται από την σταδιακή επικράτηση μιας νέας εθνικής τάξης, προσανατολισμένη προς την κοινωνική ανέλιξη και τις παραγωγικές δραστηριότητες, η οποία διαμορφώθηκε με σκοπό να συμπορεύεται με την διαρκή εμπολέμη κατάσταση και το ασταθές πολιτικό περιβάλλον.⁶³ Η εκβιομηχάνιση που εντάθηκε κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε ήδη αρχίσει να μεταβάλλει την πρωτεύουσα σε παραγωγικό κέντρο της Ελλάδας.⁶⁴

Η ανάπτυξη της αθηναϊκής δραστηριότητας και οι επανειλημμένες κρίσεις της αγροτικής οικονομίας, κατά την περίοδο 1900-1940, οδήγησαν τον πληθυσμό της επαρχίας κυρίως προς την Πρωτεύουσα και προκάλεσαν έντονο ρεύμα αστυφιλίας. Η μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές που είχε αυξηθεί κατακόρυφα ήδη από το 1903, αλλά και ο μεγάλος αριθμός προσφύγων από την Μικρά Ασία (1922-1925), τροφοδοτούσαν με φθηνό ανθρώπινο δυναμικό τις παραγωγικές δραστηριότητες και μεταμόρφωσαν τα αστικά κέντρα σε βιο

48_εργατική τάξη

49_ βιομηχανική μονάδα

62 Β. Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος -20ος αιώνας)*, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015, κεφ.8, σελ.180

63 Ι. Σουλάκου, *Η Αθήνα στον 20ο αιώνα-Η Αθήνα όπως δεν φαίνεται 1940-1985*, Υπουργείο πολιτισμού-Σύλλογος αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ., 1985, σελ.78

64 Ό.π.

μηχανικές πόλεις με πυκνό πληθυσμό.⁶⁵

Σημάδι της οικονομικής ανάκαμψης ήταν και η παλιννόστηση των Ελληνικών μειονοτήτων από τα Ανατολικά Βαλκάνια, (με την προοδευτική άνοδο των εθνικιστικών κινήματων στη Ρουμανία και Βουλγαρία) και έπεται, μεταπολεμικά, η έξοδος των Κωνσταντινουπολιτών και σε συνέχεια των Αιγυπτιωτών Ελλήνων. Η πλειονότητα ήταν οι ευπορότεροι Έλληνες των βαλκανικών χωρών και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αφίχθησαν επίσης αρκετοί Έλληνες από την Ρωσία (1918), λόγω της Ρωσικής επανάστασης και από την Βουλγαρία λόγω ανταλλαγής πληθυσμών (1919). Το 1923 υπογράφηκε και η σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών Τουρκίας-Ελλάδος.⁶⁶

Ο ερχομός των προσφύγων υπήρξε μια κορυφαία δημογραφική ανατροπή. Η Ελλάδα μετά τους πρόσφυγες ήταν μια τελείως διαφορετική χώρα σε σύγκριση με πριν.⁶⁷

Στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά εγκαταστάθηκε το 50% του προσφυγικού πληθυσμού, δηλ. περίπου 800.000 άνθρωποι, τεράστιος αριθμός για μία μικρή τότε πόλη, που ανέτρεψε την πληθυσμιακή ισορροπία της και προκάλεσε κραδασμούς και διχασμούς στο κοινωνικό, αστικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. ⁶⁸Η αναγκαστική συνύπαρξη, αν και συνήθως όχι στους ίδιους συννοικισμούς, ενισχύει τάσεις ανεκτικότητας απέναντι σε διαφορετικούς τρόπους ζωής, διαφορετικές συνήθειες και νοοτροπίες, μετά τον κλονισμό των πρώτων χρόνων.⁶⁹ Η απότομη αύξηση του πληθυσμού μετέβαλε ριζικά τις διαδι-

50_ πρόσφυγες

51_ προσφυγικά προσωρινά καταλύματα

65 Β.Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ος} αιώνες)*, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015, κεφ. 5, σελ.123

66 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

67 Β.Πατρώνης, *Ο.π.*, κεφ 8, σελ.185

68 Μεγάλο μέρος των προσφύγων προέρχεται από εμποροναυτικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, το Αϊβαλί, η Τραπεζούντα κ.λπ., που ο τρόπος ζωής τους διέφερε απ' αυτόν των γηγενών, καθώς συνδύαζε επιρροές ανατολίτικες με δυτικές.

69 *Ο.π.*, σελ. 187

κασίες της αστικοποίησης.⁷⁰

Η οικονομική κρίση των ΗΠΑ (1929) αλλά και τα μέτρα της αντιμεταναστευτικής πολιτικής που εφαρμόστηκαν όλη τη μεσοπολεμική περίοδο στις ΗΠΑ, στέρησαν τη διέξοδο της μετανάστευσης και ενίσχυσαν το αντίστροφο ρεύμα της παλιννόστησης.⁷¹

Ο κοινωνικός ιστός της Αθήνας μεταβλήθηκε ραγδαία. Σταδιακά συγκροτήθηκε μια νέα αστική Τάξη του Μεσοπολέμου, που αναδύθηκε και από τον κοσμοπολιτισμό του Ελληνισμού της Διασποράς, με ισχυρή την αίσθηση της κοινωνικής της θέσης και του ρόλου της στην πορεία της νεοελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα, έσβηναν στην αφάνεια αρχοντικά ονόματα Αθηναίων του 1900. Τα μικροαστικά και εργατικά στρώματα πλήθαιναν.⁷²

Ο αστικός μετασχηματισμός της Αθηναϊκής κοινωνίας πραγματοποιήθηκε αφομοιώνοντας και τον μεγάλο αριθμό των προσφύγων δημιουργικά αλλά και με εξαιρετικά ακραίες αντιθέσεις και ανισότητες.

Το Κράτος προκειμένου να ενισχύσει την οικονομία, και ειδικότερα τον τουρισμό ως βασικό μοχλό της, δίνει κίνητρα για επενδύσεις και οικονομικές διευκολύνσεις σε Έλληνες, ξένους επιχειρηματίες και Έλληνες διασποράς, με την μορφή δανείων και επιδοτήσεων, για την δημιουργία ξενοδοχειακών καταλυμάτων. Με τον τρόπο αυτό, ενισχύθηκαν ορισμένες κοινωνικές τάξεις, δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας και ευνοήθηκε η κοινωνική ανέλιξη. Παράλληλα, στήριξε την οικονομική και κοινωνική άνοδο των μικροαστικών και εργατικών στρωμάτων με πολλαπλούς τρόπους: με συντεχνιακά μικροπρονόμια, με την ανυπαρξία κτηματολογίου, την ανοχή καταπατήσεων γης και αυθαίρετης δόμησης, το έλλειμμα χωροταξικής πολιτικής και κυρίως με πρόσδεση μεγάλων τμημάτων του μικροαστικού στρώματος στον κρατικό μηχανισμό

52_ αστική τάξη

70 Β. Πατρίνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ος} αιώνες)*, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015, κεφ. 8, σελ. 186

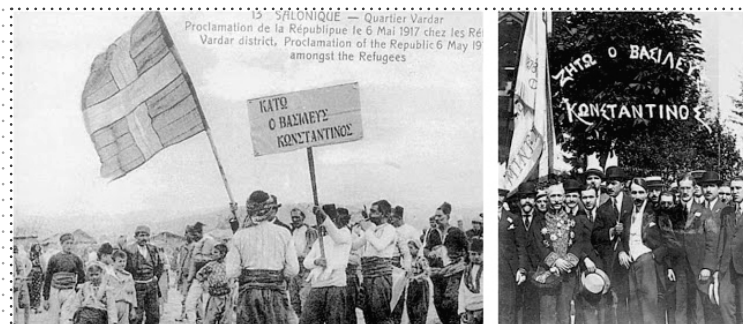
71 Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*-Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993,- σελ. 106-110

72 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ο εις τον 20ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1999, σελ. 293

μέσω των προσλήψεων.⁷³

Τα μεγάλα ελλείμματα των προϋπολογισμών του μεσοπολέμου και ο δανεισμός της χώρας, που συνδέθηκαν και με την κοινωνική πολιτική αποκατάστασης των προσφύγων, έφεραν την κατάρρευση του Βενιζέλου και άνοιξαν τον δρόμο για την σφιχτή οικονομική πολιτική της αυτάρκειας (περιορισμοί στο εμπόριο, έλεγχος συναλλάγματος, κρατικές παρεμβάσεις κλπ), ώστε να ανακάμψει η οικονομία. Ο ερχομός του Μεταξά σύνδεσε αυτήν την κατάρρευση του οικονομικού φιλελευθερισμού, με την κατάργηση του κοινοβουλευτισμού.⁷⁴

Η περίοδος αυτή κλείνει με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Εθνικό διχασμό και τον Εμφύλιο.

53_ οπαδοί Βενιζέλου-οπαδοί Κωνσταντίνου 1917
εθνικός διχασμός

54_ περίοδος δικτατορίας του Μεταξά-1936

73 Δέσπλης Β. Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, εκδ. εστία, 2013, Β' τόμος, σελ.848

74 Β.Πατρίνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)*, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015,κεφ.8, σελ.181

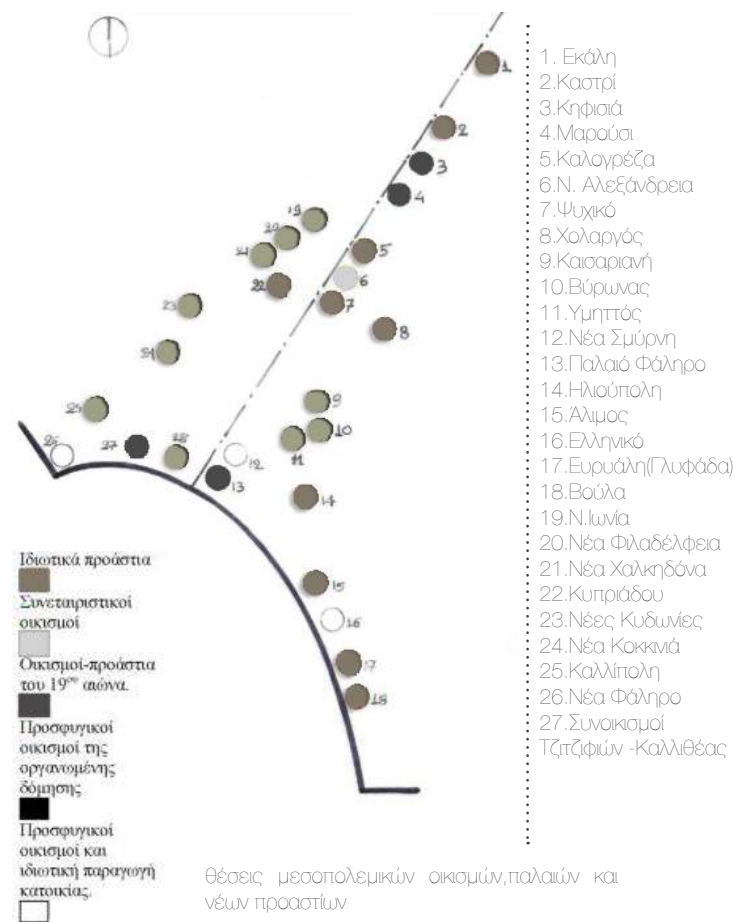
Οι αναπτυσσόμενες περιοχές – αστική διαστρωμάτωση

Ως το 1922 η Αθήνα δεν είχε προάστια. Οι παρυφές ζωντάνεψαν και συνένωσαν τις δύο πόλεις (Αθήνα- Πειραιά) σε ενιαίο αστικό συγκρότημα, με αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση του πολεοδομικού χώρου με την αυθόρμητη αστικοποίηση, την αναδρομική νομιμοποίηση των αυθαιρέτων και την εκ των υστέρων επέκταση του σχεδίου πόλης.⁷⁵

Την δεκαετία του 1920 διαμορφώνεται η κοινωνική γεωγραφία που καθόρισε την δομή της μεταπολεμικής Αθήνας. Η αστικοποίηση που προκλήθηκε από το προσφυγικό κύμα του 1922 (πρόκειται κυρίως για αστικό πληθυσμό) και από την εσωτερική μετανάστευση στις πόλεις από την ύπαιθρο, άλλαξε το τοπίο της Αθήνας.⁷⁶

Η Αθήνα του 1922 μόλις που ξεπερνά τις 200.000 κατοίκους και παρουσιάζει ήδη έλλειμμα σε κατοικίες. Το οικοδομικό της αποθεματικό περιλαμβάνει φροντισμένα μικροαστικά διώροφα και τριώροφα με κήπους και υπόγειο, αρκετά –συχνά επιώνυμα– εκλεκτικιστικά κτήρια αλλά και ένα μεγάλο ποσοστό εξαθλιωμένων σπιτιών, που χρονολογούνται από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας και στεγάζουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.⁷⁷

Η επιτακτική ανάγκη εγκατάστασης των προσφύγων έγινε σε κύριους και μικρότερους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς. Οι συνθήκες, πολλές φορές ήταν από άθλιες έως αβίωτες. Οι σημαντικότεροι στο διάστημα 1925-1930 είναι εκείνοι του Βύρωνα, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας, του Υμηττού, και του Ταύρου. Ως το 1936 δημιουργούνται οι οικισμοί των λεωφόρου Αλεξάνδρας και Συγγρού, Νίκαιας, Δραπετσώνας, Ελληνικού, Ερυθρού Σταυρού, Στέγης Πατρίδος, Νέας Φιλαδέλφειας, Νέας Σμύρνης, Νέας Καλλικράτειας,

75 Ι. Σουλάκου, *Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα-Η Αθήνα όπως δεν φαίνεται 1940-1985*, Υπουργείο πολιτισμού-Σύλλογος αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ., 1985, σελ.78

76 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

77 Ο.π.

55_ χάρτης σχηματικής απόδοσης του λεκανοπεδίου το Μεσοπόλεμο

Νέας Ερυθραίας. Ως το 1940 ολοκληρώνεται και ο οικισμός Δουργουτίου.⁷⁸

Η σύσταση κρατικών συνοικισμών για τους πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκε σαν δελεαστικό πρότυπο από ιδιωτικές επιχειρήσεις, με την σύσταση αστικών συνοικισμών, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για οικοπεδοεμπόριο. Προέκυψαν με τον τρόπο αυτό, μέσα σε μια δεκαετία οι συνοικισμοί Ψυχικού, Ηλιούπολης, Χολαργού, Γαργηττού και Κυπριάδου. Υπάγονται τότε στον Δήμο Αθηναίων και τα προάστια, από τη Κηφισιά μέχρι του παλαιού Φαλήρου.⁷⁹

Σε ορισμένους πρόσφυγες, που είχαν την δυνατότητα, δίνονταν οικόπεδα ή δάνεια για την ανέγερση των κατοικιών τους, ενώ το κράτος αναλάμβανε τα έργα υποδομής. Αργότερα ανέλαβαν και οι ίδιοι πρωτοβουλίες για την ίδρυση συνοικισμών με οικοδομικούς συνεταιρισμούς, αγόραζαν μια έκταση σε προνομιούχο περιοχή και οικοδομούσαν αστικές κατοικίες καλής ποιότητας. Τέτοιος οικισμός ήταν η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα αν και το εγχείρημα δεν πέτυχε απόλυτα.⁸⁰

Η ανώτερη τάξη του 19^{ου} αιώνα μετακόμισε από τον παραδοσιακό πυρήνα του Μεταξουργείου, στις λεωφόρους γύρω από τα ανάκτορα και σποραδικά προς το Κολωνάκι. Μεγάλο ποσοστό του εισερχόμενου πληθυσμού εγκαθίσταται και στις κεντρικές περιοχές της πόλης μεταξύ των οποίων και τα Εξάρχεια, των οποίων η ανοικοδόμηση γίνεται κυρίως αυτή την περίοδο (1919-1941).⁸¹

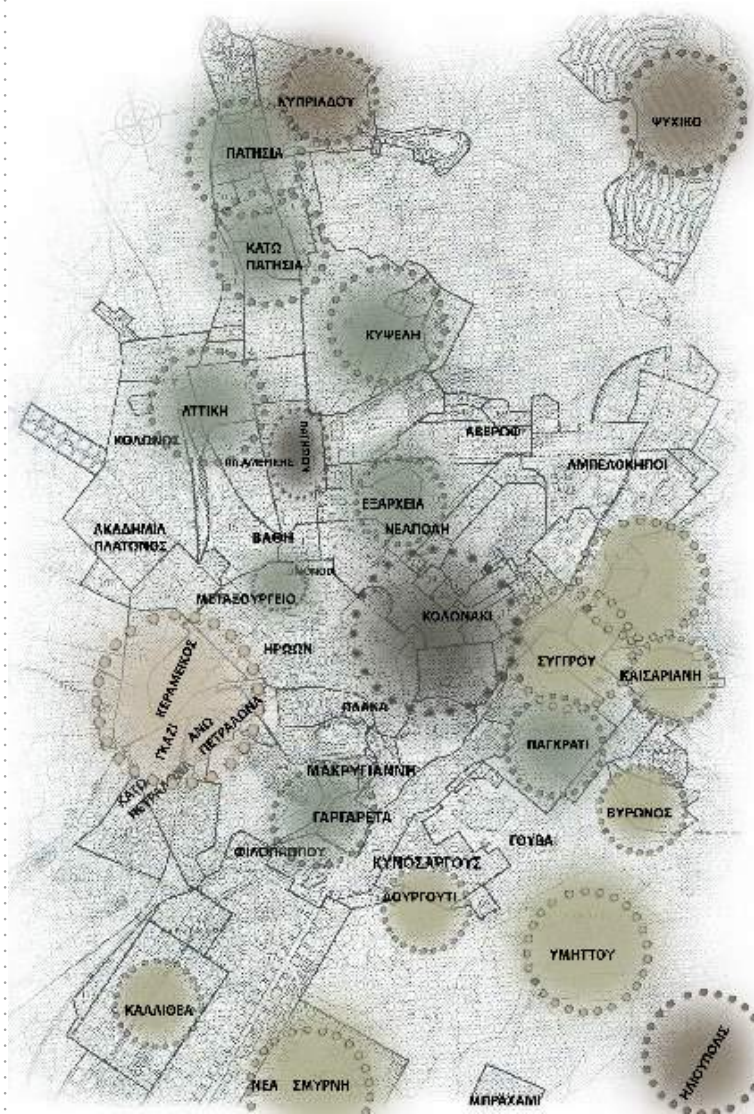
Καθοριστικό ρόλο στην προς βορρά οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας έπαιξε η Πατησίων, η πρώτη μεγάλη αρτηρία της πρωτεύουσας, η οποία αποτέλεσε σημαντικό πόλο έλξης της μεγαλοαστικής τάξης, που έκτιζε τις νεοκλασικές και εκλεκτικιστικές επαύλεις σε όλο το μήκος της, από το Πολυτεχνείο μέχρι την πλατεία Αγάμων (σημερινή Αμερικής), διατηρώντας σε αξιοθαύμαστο βαθμό τον χαρακτήρα της κατοικίας. Έντονη οικοδομική δραστηριότητα πα-

78 Καραμούζη, Α., «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα-Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 11-12/4/1997, Αθήνα, 1999, σελ. 40-42, πίν. 3, 4, 5

79 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.287.

80 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία , τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή , *Προσφυγικοί Συνεισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

81 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ.Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.30

56_ χάρτης : Θεοδώρα Ζαράνη

- περιοχές που επιλέγουν τα μεσαία στρώματα
- περιοχές που επιλέγουν τα ανώτερα στρώματα
- περιοχές που επιλέγουν τα κατώτερα στρώματα
- προσφυγικοί οικισμοί
- ιδιωτικοί ανοικτοί-κηπουπόλεις

ρατηρείται και γύρω από την οδό Πατησίων, που κατευθύνεται η μεσοαστική τάξη, όπου δημιουργήθηκαν νέες συνοικίες (Αγ. Μελετίου, Λυσισιατρείο, πλ. Κολιάτσου, Αγ. Λουκάς, Κλωναρίδου, Κυψέλη, Πεδίο του Άρεως, Αχαρνών κ.ά) και χτίστηκαν οι περισσότερες διπλο- τριπλοκατοικίες της Αθήνας, όπως καταδεικνύεται τόσο από τα στατιστικά στοιχεία, όσο και από τα υφιστάμενα κτίσματα. Συνήθως πρόκειται για κτήρια με μεγάλα αστικά διαμερίσματα.⁸²

Ο άξονας προς Κηφισιά επεκτείνεται μέχρι το Πτωχοκομείο και τον Ερυθρό Σταυρό.

Στα ανατολικά, στο Παγκράτι, ανεγείρεται ο πρώτος μεσοαστικός συνοικισμός στην περιοχή της πρωτεύουσας και στην συνέχεια η κατασκευή κατοικιών επεκτείνεται και σε άλλες κατάλληλες τοποθεσίες, όπως στους Ποδαράδες (αργότερα Νέα Ιωνία) και στην Καισαριανή.⁸³ Ωστόσο οι περιοχές αυτές βρίσκονται στις άκρες της πολεοδομημένης πόλης και κατά συνέπεια είναι αποκομμένες από τα περιορισμένα αστικά δίκτυα.⁸⁴

Στα νοτιοδυτικά επεκτείνεται προς Πετράλωνα, Φιλοπάππου, Θησείο, Κολωνό, Κεραμεικό, Κυνοσάργους και Κουκάκι.

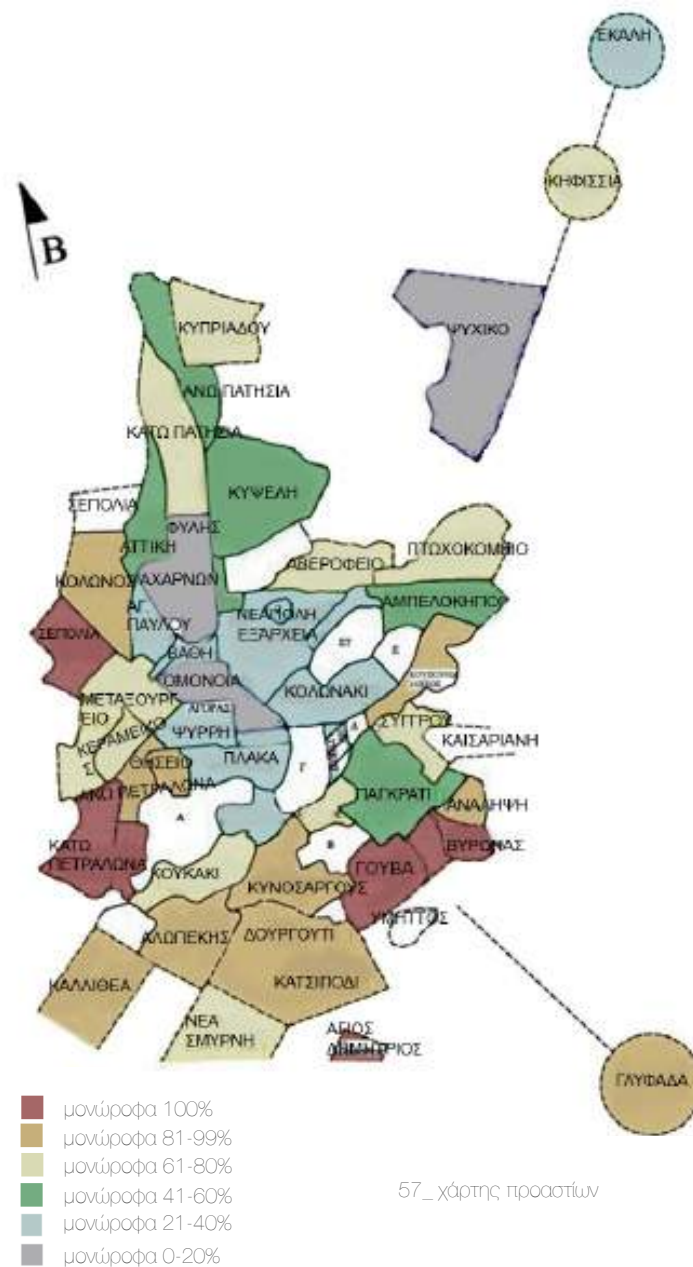
Η υπέρμετρη όμως επέκταση του οικισμού προς όλες τις κατευθύνσεις που σημειώθηκε τις επόμενες δεκαετίες, καθώς και το έντονο ρεύμα αστυφιλίας, ώθησε τις ευπορότερες τάξεις να αναζητήσουν νέα εγκατάσταση έξω από το δομημένο κλοιό της Αθήνας, σε οργανωμένες κηπουπόλεις, οι οποίες εμφανίζονται για πρώτη φορά στις βόρειες παρυφές της πρωτεύουσας.

Τα εργατικά λαϊκά στρώματα επέλεξαν να ζήσουν μέσα στην πόλη, σε μια κερδοσκοπική αγορά που δημιουργήθηκε για αυτούς, σε άθλιους οικίσκους (τρύγλες) κυρίως στα δυτικά αλλά και σε θύλακες στο κέντρο της Αθήνας,

82 Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.26-27

83 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

84 Η Καισαριανή συνδέεται με το υδρευτικό δίκτυο της πρωτεύουσας αν και το νερό δεν επαρκεί, ωστόσο η Κοκκινιά έχει μεγάλο πρόβλημα νερού. Γκιζελή, Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, 1984, σελ. 202

57_ χάρτης προαστίων

όπως ο Ψυρρής και το Γκάζι.⁸⁵

Η είσοδος της μοντέρνας αρχιτεκτονικής άρχισε περί το 1930. Σημαντικός αριθμός πολυκατοικιών πιστών μορφολογικά τουλάχιστον στα πρότυπα του Bauhaus, οικοδομήθηκαν στην περιοχή της οδού Πατησίων, την Νεάπολης, την Κυψέλη, τα Εξάρχεια και το Κολωνάκι.⁸⁶

Στο Κέντρο (Πανεπιστημίου-Σταδίου-Ακαδημίας) και στην Πατησίων, τη δεκαετία του 1930, χτίστηκαν περίπου 450 πολυκατοικίες, εντείνοντας την εμπορευματοποίηση της νέας μορφής κατοικίας. Γενικά στους κεντρικότερους δρόμους χτίζονται τα μεγάλα κτήρια, συνήθως με καταστήματα στο ισόγειο και σε μικρότερους οι διπλοκατοικίες και οι μικρότερης κλίμακας τριπλοκατοικίες.⁸⁷

Η Αθήνα οικοδομείται με κατάτμηση και οικοπεδοποιήσεις μεγάλων εκτάσεων περιαστικής γης χωρίς σχέδιο, με αποτέλεσμα να κυριαρχεί η μικροιδιοκτησία.⁸⁸

Κύριος αντικειμενικός σκοπός της κατασκευής των πολυώροφων αυτών κτιρίων, ήταν η επένδυση χρηματικού κεφαλαίου σε ακίνητη περιουσία καθώς και η άμεση εκμετάλλευση των κτιριακών προϊόντων, από την μίσθωση τους σε εκπροσώπους ανωτέρων και μεσαίων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων.⁸⁹

Οι μικρής κλίμακας οικοδομές, στο περιβάλλον της Νεάπολης, Γκύζη, Κυψέλη διατήρησαν εκείνες τις μορφές που η μοντέρνα αρχιτεκτονική είχε απορρίψει. Τις εκλεκτιστικές, κλασικιστικές, γραφικές.⁹⁰

85 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

86 Α.δαμάλα, Μ. Ζάμπα, Ε. Κορομβλή, «Η αστική πολυκατοικία στην Αθήνα 1920-40», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, σελ.127

87 Σαρηγιάννης, Αθήνα 1830-2000, *Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, εκδ.συμμετρία, 2000

88 Θ.Τσαφούλιας, *Η αστική πολυκατοικία σε εξέλιξη*, διάλεξη, Ε.Μ.Π, Ιανουάριος 2008, σελ.3

89 Αμαλία Κωτσάκη, *Αλέξανδρος Νικολούδης, 1873-1944, αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες*, εκδ. Ποταμός, 2007, σελ.194

90 Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984, σελ.246

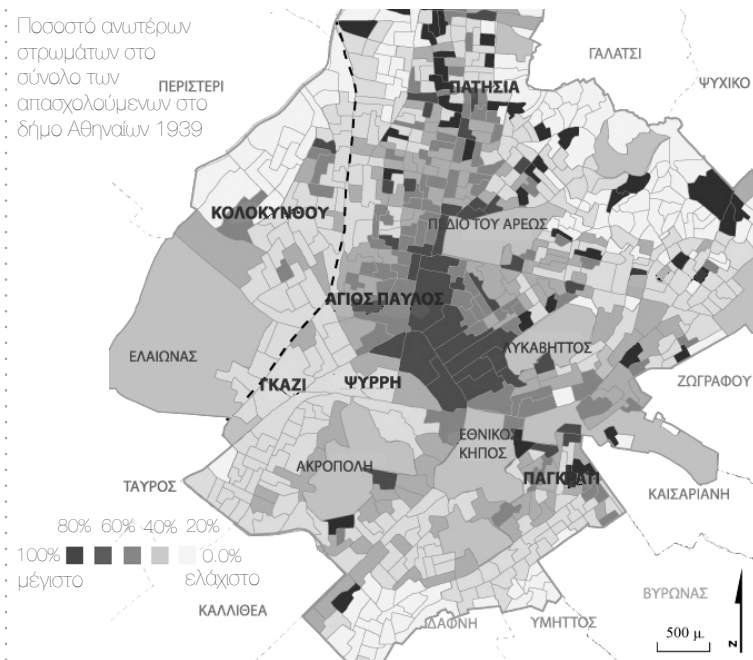

58_ χάρτης κατανομής πολυκατοικιών

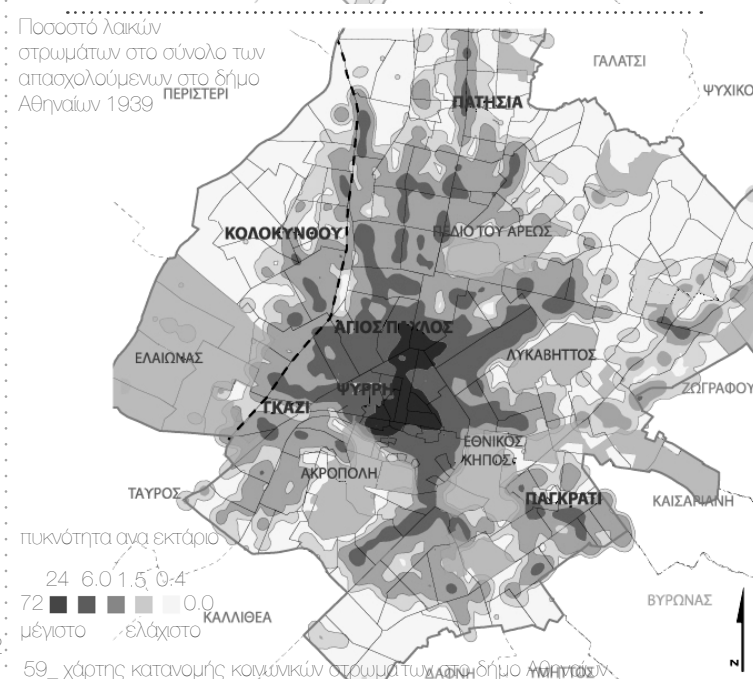
Το 1928-29 θεσμοθετείται το απαραίτητο νομικό πλαίσιο που θα επέτρεπε την εμπορευματοποίηση της κατοικίας με το νόμο 3741/29 "περί οριζοντίου ιδιοκτησίας", που επιτρέπει την κατάτμηση του κτίσματος σε ανεξάρτητες εμπορικά μονάδες -τα διαμερίσματα, σύμφωνα με τον οποίο αυξάνονται οι συντελεστές εκμετάλλευσης.⁹¹

Η Αθηναϊκή μεσοπολεμική κατοικία μπορεί να ταξινομηθεί διαστρωματικά και γεωγραφικά. Τα μονώροφα κτίρια των δυτικών και νότιων συνοικιών αποτελούν την λαϊκή κατοικία. Τα μονώροφα, διώροφα και τριώροφα των βορείων ,ανατολικών συνοικιών και του κέντρου αποτελούν την κατοικία της ευρύτερης μεσαίας τάξης. Παγιώνεται έτσι η γεωγραφική διαστρωμάτωση της πρωτεύουσας σε ανατολική και δυτική περιοχή.⁹²

Ποσοστό ανωτέρων στρωμάτων στο σύνολο των απασχολούμενων στο δήμο Αθηναίων 1939

Ποσοστό λαϊκών στρωμάτων στο σύνολο των απασχολούμενων στο δήμο Αθηναίων 1939

91 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

92 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, Τα στίπια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία, ΕΜΠ, 2011, σελ.140

Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους

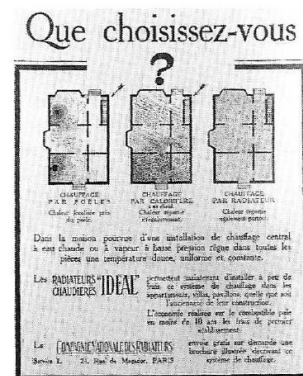
Η κατοικία του Μεσοπολέμου στην Αθήνα και τα προάστιά της ,σχεδιάζεται από τους παλαιότερους αρχιτέκτονες και νεώτερους απόφοιτους των ξένων αρχιτεκτονικών σχολών. Οι επιρροές και οι κατευθύνσεις που είχαν δεχθεί, αποτελούν την βάση από την οποία εκκινούν, εκφράζοντας ταυτόχρονα και τα νέα αναδυόμενα αστικά στρώματα.⁹³

Ο εκλεκτικισμός⁹⁴ συνεχίζει να επικρατεί στις κατασκευές της άρχουσας τάξης της δεκαετίας του '20, που εγκαθίσταται γύρω από τα Ανάκτορα. Η μεσοαστική κατοικία παράγεται με πρότυπο την επώνυμη μεγαλοαστική και είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κοινωνική άνοδο των μεσαίων στρωμάτων της πόλης, ενώ μόνο η λαϊκή παραμένει για μεγάλο διάστημα στον νεοκλασικό απόηχο.⁹⁵

Οι αρχιτεκτονικές μορφολογικές επιλογές που προέρχονται από το πλαίσιο του ευρύτερου μοντερνισμού, όπως τα νεωτερικά στιλ Art nouveau-Jugendstil και Art deco, δεν αποτελούν τομή ή ανατροπή των δεδομένων αλλά σταδιακή ανανεωτική πορεία έκφρασης, ενώ συνοδεύονται από την τυπολογική εξέλιξη της αστικής κατοικίας, η οποία έχει ήδη συντελεστεί στις ευρωπαϊκές χώρες με πρωταγωνίστρια τη Γαλλία.⁹⁶

60_προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών της δεκαετίας του '20'

61_ γαλλικές διαφημίσεις εποχής

93 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 83

94 Διατηρεί τις αρχές οργάνωσης των όψεων των ιστορικών ρυθμών: συμμετρία, αξονικότητα, ρυθμική επαναληπτικότητα, με μεγαλύτερη ελευθερία στις μορφολογικές διατυπώσεις αποδοσμευμένες από τους αυστηρούς κανόνες του νεοκλασικισμού.

95 Βασιλική Ρούσση, *Ό.π.*, σελ. 82

96 *Ό.π.*

Καθοριστικό ρόλο και για την διάρθρωση της κάτοψης των ακριβών κατοικιών έπαιξε η επιρροή των γαλλικών προτύπων. Η γαλλική αστική μονοκατοικία "Hotel particulier", ήδη έχει εξελιχθεί στην Γαλλία, με βάση την τριμερή κατανομή χώρων. Οι χώροι κατανέμονται σε τρία επίπεδα, βοηθητικοί και υπηρεσίας στο ημιυπόγειο, η υποδοχή στο ανυψωμένο ισόγειο ή Α όροφο σαν κύριο συνθετικό στοιχείο⁹⁷ δηλ. (χολ, vestibule), με το κεντρικό (μνημειώδες πολλές φορές) κλιμακοστάσιο και τους υπόλοιπους χώρους υποδοχής σε άμεση γεινίαση με αυτό και τα υπνοδωμάτια στον Β όροφο. Κατά περίπτωση υπάρχει και Γ όροφος για ατελιέ ή άλλη οικιακή ψυχαγωγία. Η αποσύνδεση των χώρων με τον πολλαπλασιασμό των πορτών, ενισχύουν την ιδιωτικότητα. Έτσι αναδεικνύεται και το κοινωνικό status των ιδιοκτητών.⁹⁸

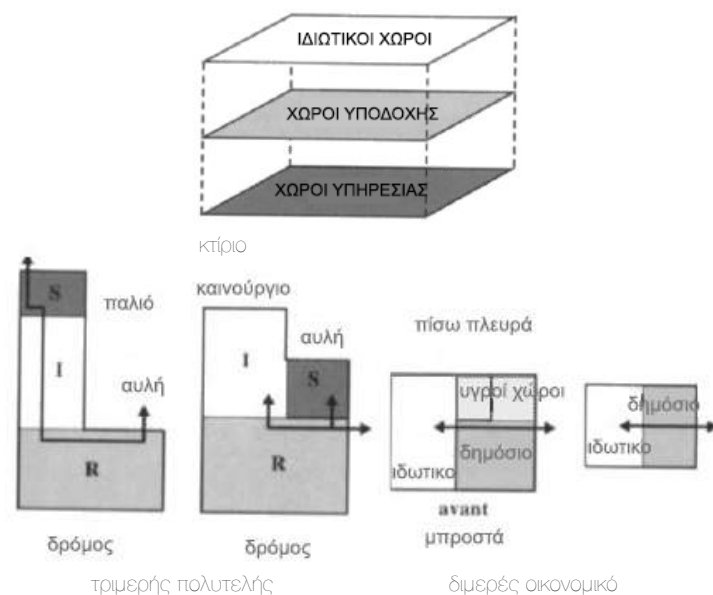
Σε μια τέτοια μεταβατική περίοδο (την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου) συναντώνται στο συνεχές σύστημα δόμησης διώροφες, τριώροφες μονοκατοικίες-αρχοντικά, με τις τυπικές χωριστές εισόδους ανά κατοικία και ανεξάρτητο κλιμακοστάσιο για τις κατοικίες των ορόφων, σαν συνέχεια της παράδοσης της νεοκλασικής περιόδου,⁹⁹ με αποτέλεσμα την ανατροπή του αξονικού σχεδιασμού και της αξονικής συμμετρικής οργάνωσης των όψεων. Παραμένουν οι αναγκαίοι χώροι υποδοχής, που αποσκοπούν στην εξύψωση του κοινωνικού γοήτρου. Αλλάζει θέση το vestibule, το οποίο μεταβάλλεται σε ευρύχωρο Χωλ και ονομάζεται πλέον έτσι ή σε μακρόστενο διάδρομο (Gallerie), με λειτουργικό σκοπό την συνένωση των διαφόρων χώρων υποδοχής οι οποίοι αναπτύσσονται γύρω τους, ενώ μεγαλώνουν σταδιακά τα ανοίγματα μεταξύ τους. Παράλληλα μετατοπίζεται η σκάλα για τον όροφο των υπνοδωματίων, η οποία ξεκινώντας από το χολ, τοποθετείται στον άξονα εισόδου-χολ, εγκάρσια ή παράλληλα σε αυτόν ή ακόμη και σε άλλη θέση.¹⁰⁰ (βλ. εικ.63)

97 Οι μεγάλες διαστάσεις των χώρων υποδοχής δικαιολογούνται με το γεγονός ότι λειτουργούσαν 'κομβικά', ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των άλλων χώρων, οι οποίοι συνενώνονται με τους χώρους υποδοχής μέσω μεγάλων ανοιγμάτων.

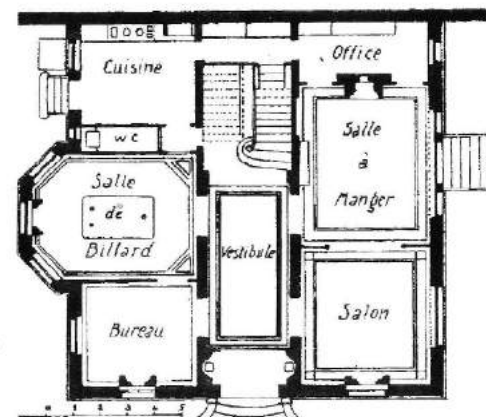
98 Αμαλία Κωτσάκη, Αλέξανδρος Νικολαΐδης, 1873-1944 αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες, εκδ.Ποταμός, 2007, σελ.164

99 Δημήτρης Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, 1984, σελ.168

100 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προασιακή, εξοχική κατοικία, ΕΜΠ, 2011, σελ. 15

62_ διάταξη του hotel particulier

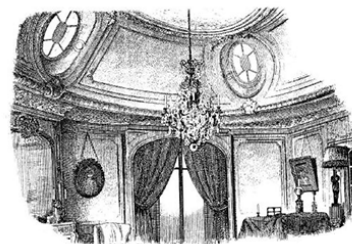

63_μονοκατοικία στην οδό Championnet, αρχιτέκτονας J.Valentin, 1892

Σημαντικοί αρχιτέκτονες της περιόδου είχαν αρχίσει να σχεδιάζουν κτήρια δύο ή τριών ή περισσότερων ανεξάρτητων κατοικιών με ένα ενιαίο κλιμακοστάσιο και μία κεντρική είσοδο, που συνιστά οπωσδήποτε τυπολογική εξέλιξη και σημαντικότερη συμβολή στην εξέλιξη της αστικής κατοικίας, πριν το Νόμο 3741/1929 περί «ιδιοκτησίας κατ' ορόφους». ¹⁰¹ Εισάγεται λοιπόν η έννοια της πολυκατοικίας και επισημοποιείται αυτή του διαμερίσματος.

Παράλληλα λοιπόν με τις αστικές μονοκατοικίες, κτίζονται, στο συνεχές σύστημα, διπλοκατοικίες και τριπλοκατοικίες με πολυτελή οροφδιαμερίσματα (maison de rapport). Η κάτοψη γίνεται πιο λειτουργική με ορθολογική διάταξη των χώρων υποδοχής που γίνονται μια ενότητα. Μεγάλοι σε μήκος διάδρομοι που χωρίζουν σε ομάδες τα δωμάτια και εξασφαλίζουν την σύνδεση και απομάκρυνση των επιμέρους εσωτερικών χώρων. Ο νεωτερισμός είναι η σύνδεση της τραπεζαρίας με το office και την κουζίνα σε μία αδιάσπαστη λειτουργική ενότητα. Οι χώροι υποδοχής και τα υπνοδωμάτια οργανώνονται στο ίδιο επίπεδο γύρω από το χύλ. Η τραπεζαρία είναι ένα δωμάτιο πολλαπλών χρήσεων χώρος, συμπληρωματικός και αναγκαίος στους χώρους υποδοχής, γεγονός που του προσδίδει δημόσιο χαρακτήρα. Δίνεται βαρύτητα στην γειτνίαση της τραπεζαρίας με το σαλόνι, ενώ τονίζεται η ανάγκη μετάβασης από την είσοδο στην τραπεζαρία, ακόμα και στις κατοικίες που δεν έχουν επαρκή χώρο. Ο εσωτερικός διάκοσμος έχει ξεχωριστή σημασία αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος της συνολικής αρχιτεκτονικής δημιουργίας. ¹⁰²

Η κουζίνα βρίσκεται συνήθως απομακρυσμένη στο άκρο της οικίας, όμως ανεξάρτητα από την θέση της – στην πλευρά κύριας όψης ή του ακαλύπτου της αυλής-είναι πάντα σε λειτουργική θέση με την τραπεζαρία, ενώ δευτερεύουσα σκάλα υπηρεσίας την συνδέει με το ισόγειο ή ημιυπόγειο. Σε διάστημα λίγων χρόνων η κάτοψη «ανοίγεται» και το χολ σχεδόν ενσωματώνεται με τους χώρους υποδοχής. ¹⁰³

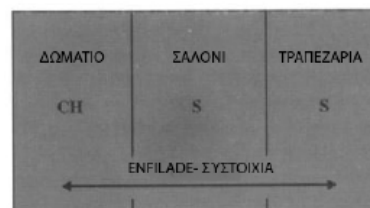
64_ maison de rapport

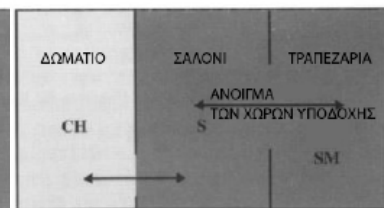
65_ απεικόνιση τραπεζαρίας γαλλικών προτύπων, "Le diner effet de lampe"

66_ απεικόνιση σαλονιού γαλλικών προτύπων, "La soiree"

67_ Παλιά διάταξη χώρων κατοικίας

νέα διάταξη χώρων

101 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 74

102 Monique Elleb avec Anne Debarre, *L'Invention de l'habitation modern Paris 1880-1914, Architectures de la vie privée suite*, 1995, σελ. 105

103 Βασιλική Ρούσση, *Ο.π.*, σελ. 17

Τα κτίρια αυτά στην ουσία είναι πολυκατοικίες αν και μερικές φορές είναι όμοι-
ας κλίμακας με τις αστικές μονοκατοικίες.¹⁰⁴

Ακολουθως παρατίθενται δύο χαρακτηριστικά αστικά παρισινά διαμερίσματα
της εποχής:

Κάτοψη διαμερίσματος σε πολυτελή παρισινή αστική πολυκατοικία στην λεω-
φόρο Daumesnil, 1906, A.Borgeaud

Το τυπικό διαμέρισμα του ορόφου μιας πολυτελούς παρισινής αστικής πολυ-
κατοικίας στην λεωφόρο Daumesnil, του A. Borgeaud, χρονολογίας 1906.

Στο διαμέρισμα αυτό εντοπίζεται το Gallery, που εξασφαλίζει την σύνδεση
των εσωτερικών χώρων, η τραπεζαρία συνδέεται με το office και την κουζίνα,
υπάρχει ο προθάλαμος/είσοδος, γύρω από τον οποίο οργανώνονται τα υπό-
λοιπα δωμάτια, οι δημόσιοι χώροι τοποθετούνται στην πρόσοψη και το σαλόνι
συνδέεται με την τραπεζαρία. Δεν υπάρχει πρόσβαση από τον προθάλαμο
στην τραπεζαρία.¹⁰⁵

Κάτοψη διαμερίσματος σε αστική πολυκατοικία στην λεωφόρο Saint- Germain
στο Παρίσι, J.Guadet, 1890

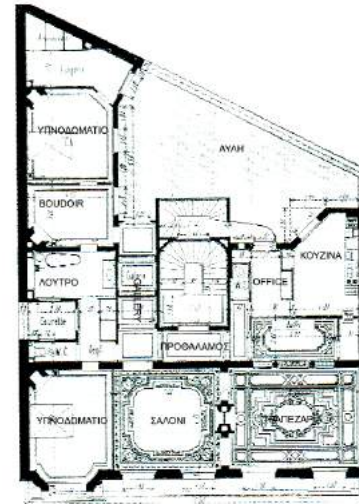
Στην συνέχεια γίνεται αναφορά σε διαμέρισμα σε αστική πολυκατοικία στην
λεωφόρο Saint- Germain στο Παρίσι, του αρχιτέκτονα J.Guadet του 1890.

Στο διαμέρισμα αυτό η κουζίνα τοποθετήθηκε μακριά από την τραπεζαρία
,στο άκρο της μιας πτέρυγας, τα υπνοδωμάτια έχουν κατανεμηθεί και στην
πρόσοψη, μαζί με τα δύο σαλόνια, ενώ η τραπεζαρία όχι, η οποία και δεν
απομονώνεται. Υπάρχει επικοινωνία προθαλάμου/είσοδου με την τραπεζαρία
και τα σαλόνια. Με την αποσύνδεση των χώρων και τον πολλαπλασιασμό των

104 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προασιακή,
εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ.17

105 Η διάταξη σε συστοία που ενώνει τα κύρια δωμάτια (σαλόνι, τραπεζαρία και κύρια υπνοδωμάτια)
κατά μήκος της πρόσοψης στο δρόμο, αποτελεί κληροδότημα από τους προηγούμενους αιώνες, και
προσδίδει αξία στην κατοικία.βλ. Monique Elleb avec Anne Debarre, *L'Invention de l' habitation modern Paris
1880-1914*, Architectures de la vie privée suite , 1995,κεφ.2 ,σελ.53

Παραδείγματα διαμερισμάτων στο Παρίσι

68_ κάτοψη διαμερίσματος σε παρισινή αστική
πολυκατοικία στην λεωφόρο Daumesnil A.Borgeaud 1906

69_ κάτοψη διαμερίσματος σε αστική πολυκατοικία στο Saint
Germain(maison de rapport) αρχιτέκτονας A.Monod 1908

πορτών, επιτυγχάνεται η προστασία της ιδιωτικής ζωής.¹⁰⁶

Με την καθοριστική συμβολή του αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Νικολούδη (1874-1944), ο εκλεκτικισμός στην Αθήνα αλλάζει πρόσωπο και εκφράζεται κυρίως με το γαλλικό νέο-μπαρόκ της Beaux-Arts, σε ύφος κοσμοπολίτικο και απαλλαγμένο από τα τοπικά χαρακτηριστικά της μέχρι τότε ισχύουσας μορφοκρατίας του κλασικισμού.¹⁰⁷ Σχεδιάζει αστικές πολυκατοικίες σύμφωνα με τις γενικές αρχές σχεδιασμού της εποχής, διαφοροποιημένες αρκετά από τα παρισινά διαμερίσματα.¹⁰⁸

Κυρίαρχος εκπρόσωπος της ελληνικής εύπορης τάξης που αναζητά τον εξευρωπαϊσμό και την νεωτερικότητα και έχει προσλαμβάνουσες παραστάσεις από τις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις. Οι πελάτες του θεωρούσαν ότι με τον ενστερνισμό ευρωπαϊκών προτύπων στην κατοικία τους ακολουθούσαν την ασφαλέστερη οδό για την κοινωνική καταξίωση.¹⁰⁹

Χαρακτηριστικό δείγμα της εφαρμογής των γαλλικών προτύπων της περιόδου Νικολούδη, αποτελεί η ημιπετραύροφη πολυκατοικία του Γ. Μαρκόπου, στην Σκουφά και Ηρακλείτου του 1933, στο Κολωνάκι. Το γαλλικό vestibule αντικαθίσταται από το κεντρικό χολ, μέσω του οποίου γίνεται η κατανομή στους υπόλοιπους χώρους. Το σαλόνι και η τραπεζαρία τοποθετούνται στην πρόσοψη. Η κουζίνα είναι απομονωμένη από την τραπεζαρία. Η κατανομή των χώρων δεν διασφαλίζει την ιδιωτικότητα. Η μεγάλη επιφάνεια του επιτρέπει την τριμερή κατανομή των χώρων.¹¹⁰

106 Monique Elleb avec Anne Debarre ,L'invention de l' habitation modern Paris 1880-1914 ,Architectures dela vie privée suite , 1995,κεφ.2 ,σελ.38

107 Βασιλική Ρούσση, *Διδακτορική διατριβή ,Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 70-71

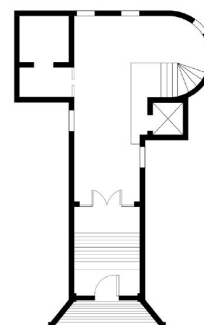
108 Η απόσταση μεταξύ των πολυκατοικιών και των διαμερισμάτων που σχεδιάζει ο Νικολούδης στην Αθήνα του μεσοπολέμου και των αντίστοιχων αστικών παρισινών αστικών πολυκατοικιών (maison de rapport) κάθε άλλο παρά αμελητέα είναι.

109 Αμαλία Κωτσάκη, *Αλέξανδρος Νικολούδης , 1873-1944 αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες*, εκδ. Ποταμός, 2007, σελ.162

110 Ό.π. , σελ.205

70_ κάτοψη διαμερίσματος της πολυκατοικίας Μαρκόπου του Νικολούδη

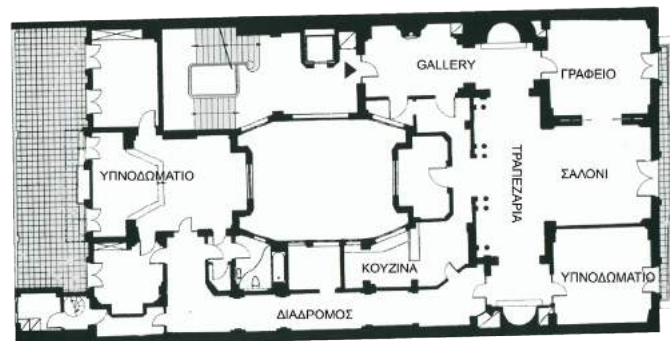

71_ είσοδος πολυκατοικίας στο Κολωνάκι Ηρακλείτου 6, 1937

Η ευρυχωρία συναντάται τόσο στην είσοδο όσο και στο κλιμακοστάσιο

Άλλο δείγμα γραφής του είναι και το διαμέρισμά του, που βρίσκεται στην ομώνυμη Στοά Νικολούδη, του 1935 όπου κατοικεί ο ίδιος ο αρχιτέκτονας.¹¹¹ Αποτελεί παράδειγμα κατοικίας των εύπορων στρωμάτων, με πιστή μεταφορά της διάταξης και του διακόσμου ενός διαμερίσματος (maison rapport) μιας ακριβής περιοχής στο Παρίσι.

Ακολουθεί την τριμερή κατανομή και αναπτύσσεται γύρω από ένα μεγάλο φωταγωγό που ικανοποιεί τις ανάγκες για υγιεινή. Κεντρικό στοιχείο της σύνθεσης αποτελεί η galerie –antichambre, μια μακρόστενη αίθουσα που λειτουργεί ως χώρος υποδοχής, όπου εκτίθενται οικογενειακά κειμήλια και έργα τέχνης, η οποία ενοποιείται με τους χώρους υποδοχής, που βρίσκονται στην πρόσοψη. Το σαλόνι φαίνεται να συνδέεται με την τραπεζαρία με πιθανόν κινούμενο χύρισμα (πχ. Πολύφυλλη πόρτα). Μεγάλος διάδρομος οδηγεί στα υπνοδωμάτια τους βοηθητικούς χώρους και την κουζίνα. Παρατηρείται έλλειψη αυτονομίας καθεμιάς από τις τρεις λειτουργικές ενότητες του διαμερίσματος και η τραπεζαρία καταλαμβάνει τον χώρο διέλευσης προς τα υπνοδωμάτια.^{112, 113}

72_ κάτοψη διαμερίσματος Νικολούδη

73_ χώροι υποδοχής διαμερίσματος Νικολούδη

111 Η οικογένεια Νικολούδη, ανήκε στην ανώτερη κοινωνική τάξη, διατηρώντας στενές επαφές με την Αίγυπτο και είναι εξοικειωμένη με τις νέες αρχιτεκτονικές τάσεις. Η επάνοδος του Νικολούδη στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1916, στο οποίο συνέβαλε και ο γάμος του με την Μαρία Φίξ.

112 Στην εποχή του Haussmann, η τραπεζαρία καταλαμβάνει το χώρο διέλευσης και παραμένει ενταγμένη στην galerie –antichambre. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στο διαμέρισμα που σχεδίασε ο Julien Guadet (1890_) στην λεωφόρο Saint-Germain.

113 Αμαλία Κωτσάκη, *Αλέξανδρος Νικολούδης, 1873-1944, αρχιτεκτονικά οράματα, πολιτικές χειρονομίες*, εκδό. Ποταμός 2007, σελ.208

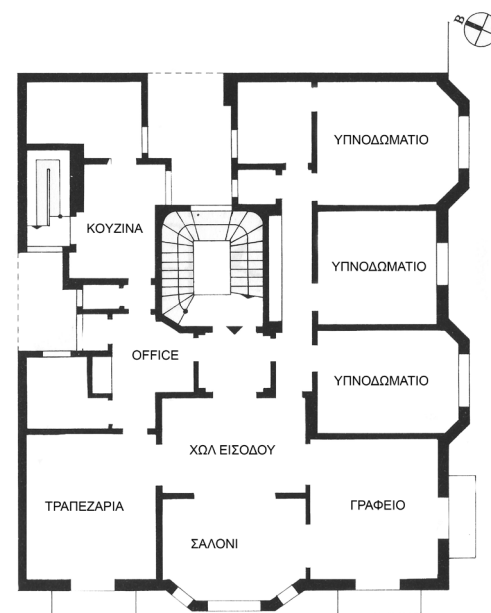
Ένας άλλος σημαντικός αρχιτέκτονας της εξεταζόμενης περιόδου είναι ο Δημήτρης Φωτιάδης. Συνδύασε στοιχεία του μοντέρνου, αμερικάνικου τρόπου οίκησης με πρακτικές και αξίες της γαλλικής παράδοσης του κατοικείν.¹¹⁴

Ανταποκρίθηκε καλύτερα στις ανάγκες των μεσαίων και ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, αξιοποιώντας τις κτιριολογικές λύσεις των πολυκατοικιών του Παρισιού και τον ήπιο μοντερνισμό τους. Σχεδίαζε για τους παλιννοστούντες επενδυτές και εισοδηματίες. Ο κύκλος των πελατών του, ήταν κυρίως εύποροι εφοπλιστές από την Κωνσταντινούπολη, που ερχόντουσαν και επένδυσαν κεφάλαια χτίζοντας πολυκατοικίες, για να μείνουν οι ίδιοι αλλά και για να έχουν κάποιο εισόδημα.

Παρόμοια διάταξη συναντάται και στην μεσοαστική πολυκατοικία του, του Β. Κ. Δημητριάδη, στην Πλoutάρχου 24 και Αλωπεκής του 1928, ο οποίος ήταν Κωνσταντινοπολίτης βιομήχανος. Ακολουθεί τις παραδοσιακές αρχές του αστικού μεγάρου, όπως είναι η χωροθέτηση των βασικών δωματίων προς την πλευρά των δρόμων, ο προθάλαμος/είσοδος, η βαρύνουσα σημασία του χολ, που συνυπάρχουν με την μοντέρνα τάση για σαφή διαφοροποίηση των χώρων υποδοχής από τα υπνοδωμάτια και τους χώρους υπηρεσίας. Τα δωμάτια υπηρεσίας και το office, βρίσκονται δίπλα στην κουζίνα και είναι ευρύχωρα.¹¹⁵

74_ έπιπλα αθηναϊκής κατοικίας, εκλεκτικής σύνθεσης

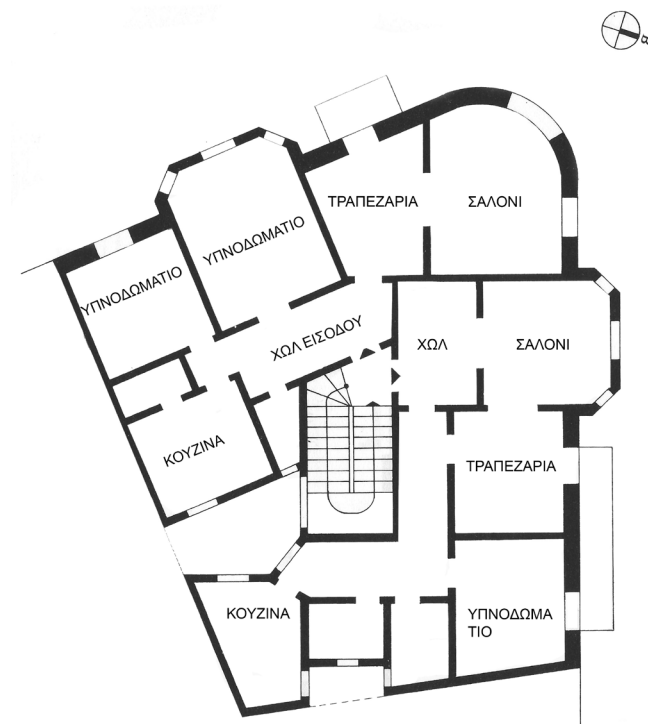
75_ κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Δημητριάδη

114 Φεσσά Εμμανουήλ Ε., Μαρμαράς Ε. Β., 12 αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σελ. 142

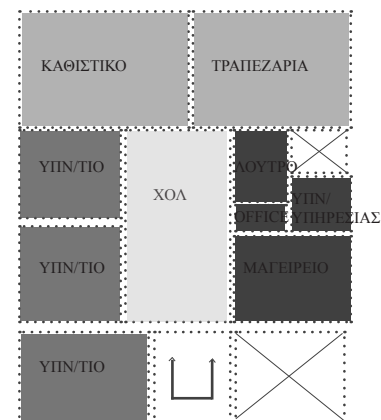
115 Ο.π., σελ.152

Εξίσου σημαντική ήταν η παρουσία του Νίκου Νικολαΐδη, σημαντικού δημιουργού του Μεσοπολέμου. Τα αρχικά του έργα καθορίζονται από επιρροές του εκλεκτικισμού.¹¹⁶ Οι ιδιοκτήτες των πολυκατοικιών του ήταν λιγότερο εύποροι, με μετρημένα εισοδήματα.

Αξίζει να αναφερθεί η πολυκατοικία του, ιδιοκτησίας Μανωλκίδη, κατασκευής του 1926, στα Εξάρχεια, με δύο διαμερίσματα ανά όροφο. Υπάρχουν Χωλ/είσοδοι και στα δύο διαμερίσματα, οι τραπεζαρίες είναι μακριά από τις κουζίνες αλλά επικοινωνούν με το σαλόνι και τα δύο τοποθετούνται στις προσόψεις. Διαδρομοί οδηγούν στα υπνοδωμάτια αλλά δεν εξασφαλίζουν την ιδιωτικότητα.

76_ κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας Μανωλκίδη

77_ διάγραμμα τυπικού διαμερίσματος της περιόδου

116 Φεσσά Εμμανουήλ Ε., Μαρμαράς Ε. Β., 12 αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σελ. 62

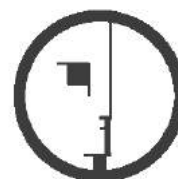
Μέχρι το 1925 κτίζονταν πολυκατοικίες με περιορισμένο αριθμό μεγάλων δι-
αμερισμάτων, πολυτελούς κατασκευής, με πρωτόγνωρες για την εποχή ανέ-
σεις σε κεντρική θέρμανση, κοινόχρηστους χώρους κτλ. και απευθύνονταν
στη μεσαία και ανώτερη αστική τάξη.¹¹⁷

Η 1^η εικοσαετία κλείνει με ανοιχτά τα ζητήματα στέγασης και αρχιτεκτονικής
έκφρασης. Το κάλλος του νεοκλασικισμού και οι μορφολογικοί νεωτερισμοί
του εκλεκτικισμού, δεν υπήρξαν ευθέως ανάλογοι με την εξυγίανση της κα-
τοικίας.¹¹⁸

Η σταδιακή αλλαγή αυτού του προτύπου προέκυψε με την εισαγωγή του μο-
ντερνισμού από το 1930. Εμπνεόμενος κυρίως από τον Le Corbusier και το
Μπιάουχαους, ο μοντερνισμός σήμαινε πρώτιστα την άρνηση του παρελθό-
ντος και σε δεύτερη μοίρα την απόρριψη της αναβίωσής του. Ήταν μια έκφραση
του ευρωπαϊσμού και ένα ρεύμα το οποίο ήρθε χρονικά μετά τη στροφή προς
τη λαϊκή αρχιτεκτονική (1920 και μετά). Η ύπαρξη της ντόπιας αρχιτεκτονικής
παράδοσης τόσο κοντά στην διεθνή αρχιτεκτονική, βοηθούσε στο να χάσει η
τελευταία το διεθνή της χαρακτήρα και να αποκτήσει τον απαραίτητο εθνικό.
Καθοριστικός παράγοντας ήταν και η έλλειψη ακαδημαϊκής παράδοσης στην
Ελλάδα που διευκολύνει την δημιουργική πρόσληψη νέων ρευμάτων.¹¹⁹ Η τα-
χύτατη επικράτησή του, εκφράζει την αισιόδοξη και επιθετική νεωτερικότητα
των ανερχόμενων μεσοαστών.¹²⁰

Οι νέοι απόφοιτοι της νεοϊδρυθείσης Σχολής Αρχιτεκτόνων αλλά και οι απόφοι-
τοι Σχολών του Εξωτερικού, σχεδιάζουν μονοκατοικίες, διπλο-τριπλοκατοικίες
και πολυκατοικίες, με απέρριπτη πλαστική μορφή, λειτουργική- ευέλικτη- χωρίς
σπατάλες κάτοψη και οικονομική κατασκευή. Οι όψεις απογυμνώνονται από
διακοσμητικά στοιχεία, και μεταβαίνουν σε πιο μοντέρνες προσεγγίσεις, οι κα-

Bauhaus

78_ σύμβολο Bauhaus

το modulor του Le Corbusier

79_ προσωπικό κολλάζ μοντέρνων πολυκατοικιών της περιόδου

117 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.293

118 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011, σελ. 96

119 Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1984, σελ.187

120 Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα από τον ύστερο 19ο αιώνα έως το 1940 _Πολεοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική δημιουργία_», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, 4/9 2014

τόψεις όμως δεν παρουσιάζουν την αντίστοιχη εξέλιξη.¹²¹

Στις κατασκευές μαζικής κατοίκησης η προσοχή εστιάζεται στην ορθολογική διάρθρωση των διαμερισμάτων, η οποία βασίζεται στην ομαδοποίηση των δωματίων με συγγενή ή συμπληρωματική χρήση και στον τρόπο που η κάθε ενότητα επικοινωνεί με τις άλλες. Κύριος στόχος είναι η άνεση σε περιορισμένη επιφάνεια, εφαρμογή της «ελάχιστης κατοικίας», αποφεύγοντας τις άσκοπες κινήσεις και την απώλεια χώρου.¹²²¹²³

Η κάτοψη απλοποιείται, οι χώροι υποδοχής τοποθετούνται σε άμεση σχέση με τον προθάλαμο εισόδου και στην μεριά της πρόσοψης και η ανάγκη για ιδιωτικότητα φαίνεται να τείνει να περιοριστεί. Η νέα λογική συγκρότησης κατοικίας περιστρέφεται γύρω από την έννοια του πολύ-λειτουργικού δωματίου, που προσαρμόζεται στην ανάγκες των ενοίκων του και απορρίπτει τη στατικότητα των αυστηρών δωματίων.¹²⁴

Εμφανίζεται η λογική του νεωτερικού αμερικάνικου living-room, όπου παρατηρείται η σταδιακή υποχώρηση των τοίχων μεταξύ τραπεζαρίας-σαλονιού με την κατοχύρωση ενιαίου χώρου, της λεγόμενης σαλοτραπεζαρίας. Ο χώρος εισόδου παύει να παίζει τον κεντρικό επικοινωνιακό ρόλο. Μετατρέπεται σε κόμβο συνάντησης και διαχωρισμού των λειτουργικών δραστηριοτήτων που επιτελούνται στην κατοικία και ιδιαίτερα των χώρων υποδοχής, από τους χώρους ανάπαυσης και προετοιμασίας του φαγητού. Βασικός νεωτερισμός που παρατηρείται είναι η εγκατάλειψη του office. Στα διαμερίσματα με περιορισμένη επιφάνεια συναντάται ένας μοναδικός χώρος υποδοχής. Η τοποθέτηση της τραπεζαρίας εξαρτάται κάθε φορά από τις δυνατότητες και το μέγεθος του χώρου, με αποτέλεσμα την υλοποίηση διαφορετικών επιλύσεων ανάλογα με

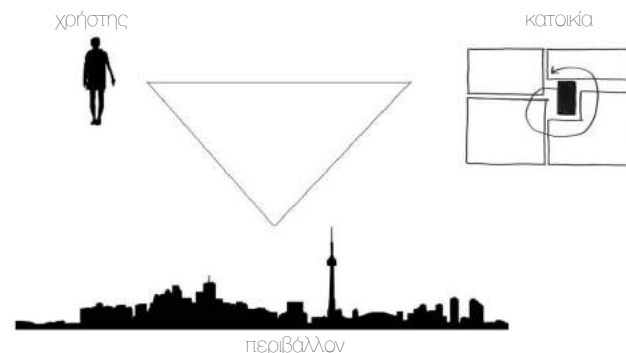
121 Βάσω Ρούσση, *Ένθεν και ένθεν της Πατρίων. Από τον εκλεκτικισμό στο μοντέρνο, στο χώρο εξέλιξης της μεσοπολεμικής αστικής κατοικίας*, ομιλία από την ημερίδα «Η Καταγραφή κτηρίων του 19ου και 20ού αιώνα στο 5ο και 6ο Διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων», Monumenta, 2015

122 Ο ορισμός "ελάχιστης κατοικίας" αναφέρεται στην καλύτερη και οικονομικότερη αξιοποίηση των παραγόμενων δομημένων χώρων, και υποστηρίχθηκε από τον le Corbusier.

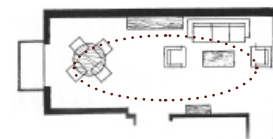
123 <https://issuu.com/greekarchitects3/docs/236.15.11>

Λάικα Χ., Παπαδάτου Κ., *minimum vivendi*, ερευνητική εργασία, επιβλ. Δεμίρη Κ., Οκτώβριος 2014, σελ.38

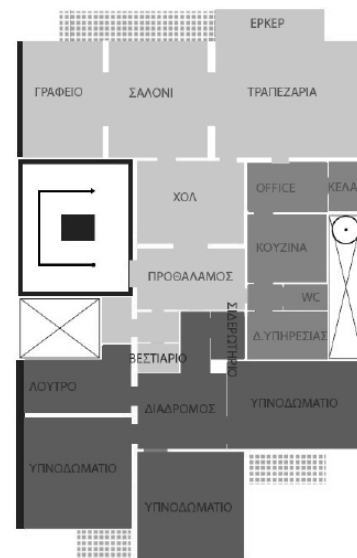
124 Ό.π.

80_ διάγραμμα ελάχιστης κατοικίας

81_ διάγραμμα living-room_ενοποίηση χώρων

82_ διάγραμμα τυπικού διαμερίσματος ορόφου

τον κάθε τύπο. Η τραπεζαρία καταλαμβάνει συνήθως την μεγαλύτερη επιφάνεια και πιο προνομιούχα θέση από το σαλόνι.

Στις κατασκευές αυτές, δίδεται επίσης μεγάλη έμφαση στην επάρκεια φωτισμού και αερισμού. Η λειτουργία αναδεικνύεται σε κύριο οργανωτικό παράγοντα του αρχιτεκτονικού σχεδίου και οι νέοι τρόποι κατασκευής με βάση το οπλισμένο σκυρόδεμα και τον χάλυβα επιτρέπουν τη δημιουργία υψηλών κτιρίων με μεγάλη αντοχή και ελάχιστα υποστυλώματα.¹²⁵

Γενικότερα, τονίζεται η ανάγκη τυποποίησης της μονάδας κατοίκησης, χρησιμότητας, απλότητας, απορρίπτοντας κάθε τι περιττό διακοσμητικό στοιχείο. Πέρα από όλα αυτά, παρατηρείται και μια τάση προς την συλλογική χρήση κοινόχρηστων χώρων και λειτουργιών, καθώς ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια εποχή, κατά την οποία η κατοίκηση της πολυκατοικίας αποκτά μια πιο στενή σχέση συμβίωσης.¹²⁶

Σταθμός στην πορεία του ελληνικού μεσοπολεμικού μοντερνισμού με την φορμαλιστική της νεωτερικότητα¹²⁷ θεωρείται η μπλε πολυκατοικία του Κυριακούλη Παναγιωτάκου, στην πλατεία Εξαρχείων, που βρίσκεται στην γωνία των οδών Αραχόβης 61 και Θεμιστοκλέους 80, του 1933, στην ιδιοκτησία του Κωστής Αντωνόπουλος, γνωστός επιχειρηματίας και εργολάβος της Αθήνας.¹²⁸

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πολυκατοικίας αυτής αποτελεί η εξαιρετική μέριμνα του αρχιτέκτονα για την κοινωνική επαφή των κατοίκων, παράγοντας ο οποίος δεν απασχολούσε την ελληνική αρχιτεκτονική μέχρι τότε. Το δώμα περιλάμβανε λειτουργίες, οι οποίες απευθύνονταν σε όλους τους ένοικους (πλυντήρια - στεγνωτήρια, εντευκτήριο και πρόβλεψη για πισίνα) δημιουργώ-

125 Εμμανουήλ Μ., Πετρίδου Β., Τουρνικιώτης Π., *Η Ιστορία των τεχνών στην Ευρώπη*, Τόμος Β', Εικαστικές τέχνες στην Ευρώπη από τον 18° ως τον 20° αιώνα, ΕΑΠ, Πάτρα, 2008, σελ. 277-278

126 <https://issuu.com/greekarchitects3/docs/236.15.11>

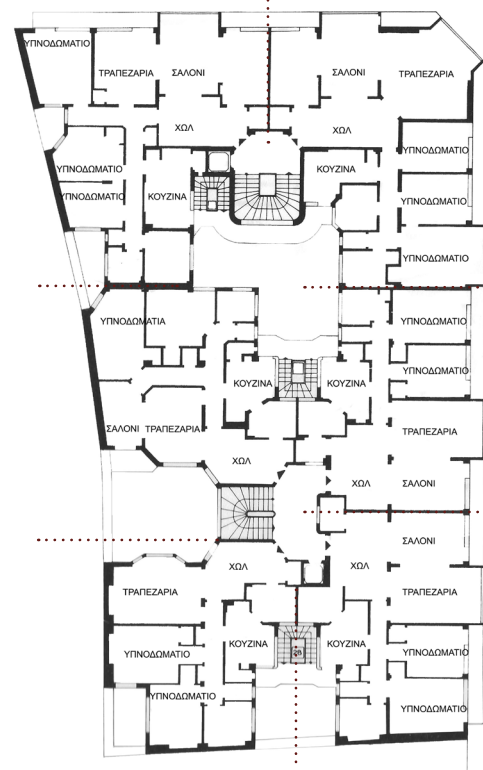
Λάικα Χ., Παπαδάτου Κ., *minimum vivendi*, ερευνητική εργασία, επιβλ. Δεμίρη Κ., οκτώβριος 2014, σελ. 38

127 Καλλιεργημένοι και εύποροι ένοικοι θα γοητευθούν από τις λειτουργικές της καινοτομίες. Θα δημιουργηθούν 16 διαφορετικούς τύπους διαμερισμάτων. Αντικατοπτρίζει τις αρχές του κινήματος Bauhaus.

128 Φεσσά Εμμανουήλ Ε., Μαρμαράς Ε. Β., *12 αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σελ. 262

83_η μπλε πολυκατοικία

84_κάτοψη ορόφου της μπλε πολυκατοικίας

ντας μία εσωτερική εστία δημόσιας ζωής, μίας συλλογικότητας. Το όνομα το οποίο δόθηκε στο κτίσμα, δείχνει και το πόσο καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η χρωματική επεξεργασία των όψεων, όπου σε συνεργασία με το ζωγάφο Σ. Παπαλουκά επιλέχθηκε ένα βαθύ μπλε χρώμα, δημιουργώντας ένα ακόμα τοπόσημο στο κέντρο της Αθήνας.¹²⁹

Τα σαλόνια και οι τραπεζαρίες των δύο διαμερισμάτων τοποθετήθηκαν στην πρόσοψη, σχετικά κοντά στις κουζίνες, ενώ των άλλων όχι. Διατηρείται η ιδιωτικότητα σε κάποια από τα διαμερίσματα, υπάρχουν διάδρομοι για πρόσβαση στα υπνοδωμάτια και κουζίνες. Στα μικρότερα πίσω διαμερίσματα συγχωνεύεται η τραπεζαρία με τα σαλόνια. Επίσης διατίθενται βοηθητικά κλιμακοστάσια. Οι κουζίνες αερίζονται από τον ακάλυπτο.

Ένα ακόμη εμβληματικό κτίριο του μεσοπολεμικού μοντέρνου, το οποίο προτείνει ένα νέο πρότυπο αστικής κατοίκησης είναι η μεσοαστική πολυκατοικία Μιχαηλίδη, στη γωνία Στουρνάρη & Ζαΐμη, έργο των αρχιτεκτόνων Πολύβιου Μιχαηλίδη και Θουκυδίδα Βαλεντή (1933-34),¹³⁰ που ανήκει στην οικογένεια Μιχαηλίδη.¹³¹

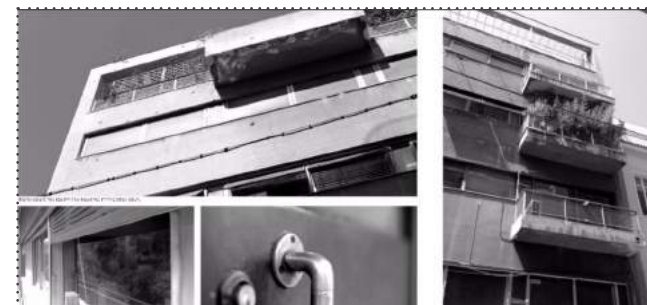
Ως προς την εσωτερική διάρθρωση των διαμερισμάτων, μετά την είσοδο αναπτύσσεται ένας μικρός προθάλαμος και αποθηκευτικό χώρο, και στην συνέχεια ακολουθούν οι κοινόχρηστοι, διαδοχικά, το καθιστικό και η τραπεζαρία. Εκατέρωθεν του κεντρικού αυτού χώρου, αναπτύσσονται οι ιδιωτικοί χώροι και οι χώροι της κουζίνας και της υπηρεσίας. Ιδιαίτερη σημασία έχει δοθεί στην λειτουργική οργάνωση της κατοικίας, καθώς οι χώροι που απαιτείται, επικοινωνούν μεταξύ τους, συμβάλλοντας στην ομαλή λειτουργία του καθημερινού προγράμματος.¹³²

129 Παπαδάκη Αλεξάνδρα- Τσαπάκη Έλενα, ερευνητική εργασία, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική και ταυτότητα το ζήτημα της ελληνικότητας*, Ξάνθη 2010, σελ.34

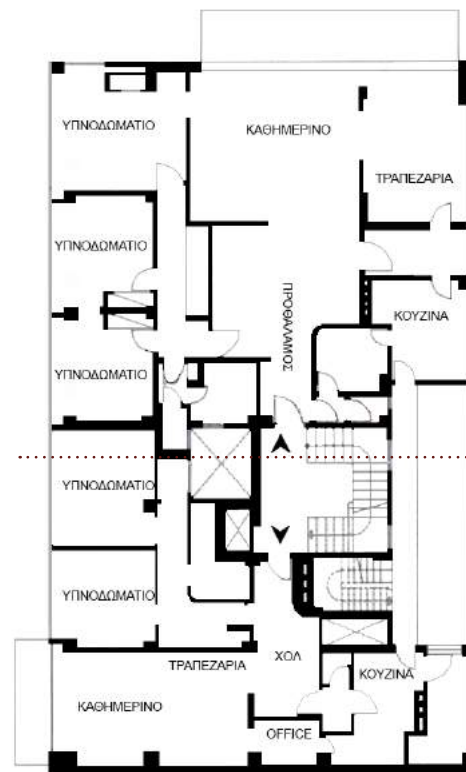
130 Πρόκειται για μια εμπνευσμένη εφαρμογή των αρχών του μοντέρνου κινήματος και της πουριστικής αισθητικής του Le Corbusier.

131 Το οικόπεδο αγοράστηκε από τους Αφούς Μιχαηλίδη το 1933. Η οικογένεια Μιχαηλίδη έμενε αρχικά στο Φάληρο. Μέσα στην πολυκατοικία αναπτύχθηκε σταδιακά η ζωή της οικογένειας, ενώ παράλληλα νοικιάστηκαν τα υπόλοιπα διαμερίσματα.

132 <https://issuu.com/xirokostasmichail/docs>

85_ πολυκατοικία Μιχαηλίδη

86_ κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας στη γωνία Στουρνάρη & Ζαΐμη

Η δεκαετία 30-40', που στάθηκε η πιο γόνιμη για την πολυκατοικία, ήταν πολύ σημαντική για την ελληνική αρχιτεκτονική.¹³³ Η πολυκατοικία της, επηρεάστηκε καταλυτικά από τον Μοντερνισμό και ξεχωρίζουν τα πολυώροφα κτίρια που αποτελούν δημιουργικές απομιμήσεις του μοντέρνου κινήματος. Η κατασκευή τους είναι πολύ συμβατικότερη από ό,τι στην πρωτοπόρο Ευρώπη. Στις πολυκατοικίες αυτές εισήλθαν κυρίως ένοικοι μεσαίας οικονομικής κατάστασης, αποκλείοντας ταυτόχρονα τα μικροαστικά και λαϊκά στρώματα λόγω της μικρής προσφοράς διαμερισμάτων σε σχέση με τις ανάγκες στέγασης.¹³⁴

Με βάση τα ξένα αυτά πρότυπα, οι πολυκατοικίες αποτέλεσαν το μέσο για την βελτίωση των συνθηκών ζωής, ενώ με την έντονη ζήτηση στέγης, δημιούργησαν την ανάγκη ανέγερσής τους. Παράλληλα αποτελούσε ελπίδα για μια σύγχρονη κατοικία με ανέσεις και βελτίωση της αισθητικής της πόλης.

Καθώς η ανέγερση πολυώροφων κτηρίων ήταν αποδεδειγμένα κερδοφόρα επιχείρηση, το επενδυτικό ενδιαφέρον στράφηκε προς αυτόν τον οικοδομικό τομέα. Η ανέγερση των πολυκατοικιών του μεσοπολέμου ήταν το έναυσμα για να εγκαταλειφθούν τα χαμηλότερα κτίρια, με τέσσερις το πολύ ορόφους, που ανήκαν σε έναν ιδιοκτήτη. Η αξία της γης αρχίζει να συναρτάται με το εμπόρευμα -κατοικία και συνδέεται άμεσα με τη θέση του οικοπέδου στην πόλη.¹³⁵

Μ.Ξηρόκωστας, Θ.Πανόπουλος, Ε.Φωκιάλης, Π.Αλκιβιάδης, *Αρχιτεκτονική ανάλυση της πολυκατοικίας Στουρνάρη και Ζαΐμη/ Βαλέντης -Μιχαηλίδης*, εργασία Ε.Μ.Π. , 2015,σελ. 14

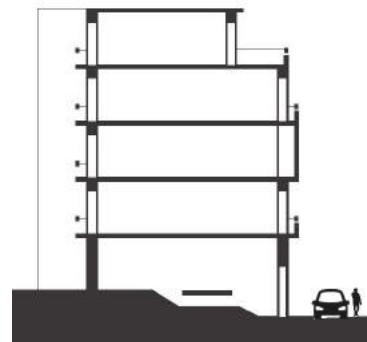
133 <https://issuu.com/xirokostasmichail/docs>

Μ.Ξηρόκωστας, Θ.Πανόπουλος, Ε.Φωκιάλης, Π.Αλκιβιάδης, *Αρχιτεκτονική ανάλυση της πολυκατοικίας Στουρνάρη και Ζαΐμη/ Βαλέντης -Μιχαηλίδης*, εργασία Ε.Μ.Π. , 2015,σελ. 14

134 Έλλη Ντούρμα, *Αστική πολυκατοικία του μεσοπολέμου στην Αθήνα: μια τομή στην οδό Σκουφά*, διάλεξη, Ε.Μ.Π. ,2003, σελ.9

135 http://oceanis.lib.puas.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2778/civ_41988_41717.pdf?sequence=1

Ιδρυματικό αποθετήριο Πειραιά Α.Ε.Ι. Πειραιά Τ.Τ.

87_ δαγραμματική τομή τυπικής πολυκατοικίας της περιόδου

88_ Αθήνα -Ιλισός

1922-1940 συνοψίζοντας

Η αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στην αστική κατοικία μεγαλούργησε. Η διάκριση των τάσεων και των ρευμάτων συνοψίζεται στην εκλεκτικίζουσα (1920) και την μοντέρνα (1930), αλλά ο μοντερνισμός θα συνυπάρξει με τις συντηρητικότερες τάσεις του Μεσοπολέμου.¹³⁶

Τα διεθνή αυτά πρότυπα, αφομοιώνονται γρήγορα και χρησιμοποιούνται για την κοινωνική ανέλιξη. Καθοριστικό ρόλο στην διάρθρωση των διαμερισμάτων της δεκαετίας του 1920 διαδραματίζουν τα εκλεκτικιστικά πρότυπα. Η διάθεση αυτή ανανέωσης εκράζεται κυρίως μέσα από την Beaux- Arts. Εντοπίζεται κυρίως ο εκσυγχρονισμένος εκλεκτικισμός και ο σχηματοποιημένος κλασικισμός.

Την δεκαετία του 30' αλλάζουν σταδιακά αυτά τα πρότυπα, με την εισαγωγή του μοντερνισμού. Εδραιώνεται χάρη στην καταλυτική λειτουργία του γερμανικός φονξιοναλισμός, που προσπάθησε να ενοποιήσει την έννοια της τέχνης με τη διαδικασία της παραγωγής και τις κορμπουζιανές επιρροές.

Οι χώροι υποδοχής εξακολουθούν να συμβάλλουν στην ανάδειξη της κοινωνικής θέσης του ιδιοκτήτη αλλά με οικονομικότερους τρόπους.

Η θέση της κατοικίας αρχίζει να αποκτά πρωτεύουσα σημασία για την κοινωνική ανέλιξη αλλά και η επιλογή του αρχιτέκτονα. Ο βαθμός πολυτέλειας και το μέγεθος της όμως είναι μικρότερα και οικονομικότερα.

Η μεσοπολεμική αστική κατοικία εκσυγχρονίστηκε συνολικά σε κάτοψη και εγκαταστάσεις και ανανεώθηκε μορφολογικά.¹³⁷

136 Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα από τον ύστερο 19ο αιώνα έως το 1940 _Πολεοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική δημιουργία», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, 4/9 2014

137 Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία, ΕΜΠ, 2011, σελ.318

Η ραγδαία οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας του Μεσοπολέμου, οι έντονες ανάγκες για οικονομική στέγαση και η επιθυμία της κοινωνικής ανέλιξης, προώθησαν την πολυκατοικία σαν μέσο επίλυσης αλλά δεν κατέστρεψαν την εικόνα και μορφή της πόλης λόγω της περιορισμένης έκτασης και ύψους. Το διαμερίσμα μπαίνει πλέον δυναμικά στην ζωή των Αθηναίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

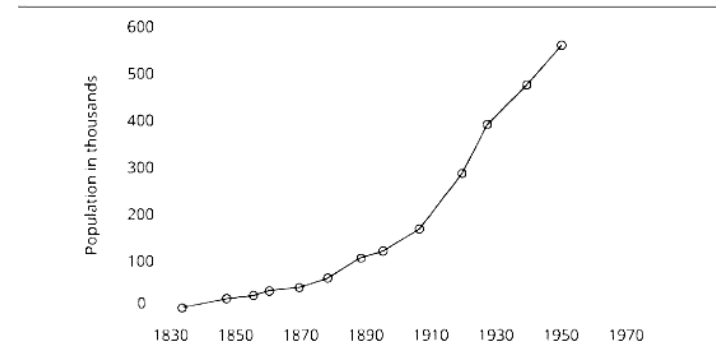
Η κατοικία ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης κατά την μεταπολεμική αστικοποίηση επί Κωνσταντίνου Καραμανλή

Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1950-1970

Για την Αθήνα η περίοδος της οικονομικής ανάρρωσης ξεκινά με σημαντική καθυστέρηση και πραγματοποιείται σ' ένα κλίμα, που το σκιάζουν τα σκληρά βιώματα της γερμανικής κατοχής (1941-44) και η τραγωδία του εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Η περίοδος ειρηνικής ευημερίας και αλματώδους οικονομικής ανάπτυξης αρχίζει το 1952.¹³⁸

Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες προκαλούν μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας. Εκδηλώνονται κυρίως ως εξωτερική μετανάστευση, παλιννόστηση και αστικοποίηση. Οι πληθυσμιακές αυτές μετακινήσεις έχουν καταλυτικές συνέπειες στη συγκρότηση του χώρου, μεταβάλλοντας τις ισορροπίες ανάμεσα στο ευρύτερο αστικό και αγροτικό περιβάλλον, αναδιαρθρώνουν το οικιστικό δίκτυο, προκαλούν επέκταση των αστικών κέντρων και ισχυροποιούν έτη περυσότερο την Πρωτεύουσα. Η αστυφιλία πλέον απαιτεί την επέκταση της πόλης.¹³⁹

Οι περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις της χώρας καταστράφηκαν τελείως. Η γερμανική κατοχή και ο εμφύλιος είχαν προκαλέσει μεταβιβάσεις αξιών σε τέτοια μαζική κλίμακα, ώστε η σύνθεση των κυρίαρχων δυνάμεων άλλαξε σημαντικά.¹⁴⁰

90_ διάγραμμα αύξησης πληθυσμού στην Αθήνα, 1834-1951

138 Ελένης Φεσσά - Εμμανουήλ, Αρχιτεκτονικές ματιές, «Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα», Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία, 2010

139 Ι. Πολύζος, Φ. Βαταβάλη, Συνέδριο: «Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές : Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ένωση», Πληθυσμιακές μεταβολές και πολεοδομικές ανακατατάξεις στην Μητροπολιτική Αθήνα στο διάστημα 1991-2001, Μάρτιος 2009, Κέντρο έρευνας της ελληνικής κοινωνίας- Ακαδημίας Αθηνών, σελ.1

140 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σελ.19

Η νέα γενιά κεφαλαιούχων-κερδοσκόπων ήταν στενά δεμένη με τις σκοτεινές περιόδους της εποχής, εκμεταλλεύτηκε τις περιστάσεις, απέκτησε ευρωστία και ευμάρεια και μετά την απελευθέρωση βρέθηκε στην επιφάνεια της νέας αθηναϊκής κοινωνίας. Οι περισσότερες οικογένειες της παλαιάς καλής κοινωνικής τάξης εξέπεσαν οικονομικά και αποδεκατίστηκαν από την πείνα.¹⁴¹

Η ιδιότυπη ανάπτυξη της Ελλάδας αρχίζει στηριζόμενη πάνω σε ένα ευρύ επαγγελματικό παραοπισμό και έχει σαν παράγωγο την εξάπλωση του καταναλωτισμού, που στην περίπτωση των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων καταλήγει σε επιδειξιμανία.¹⁴²

Την περίοδο 1950-60 αλλάζει μορφή η δημογραφική σύνθεση της Αθήνας. Η αστικοποίηση ξεκινάει με την συσσώρευση πληθυσμών στην πρωτεύουσα αλλά και την αποδιοργάνωση της αγροτικής παραγωγής (που κρατάει έως την δεκαετία του 1970). Παρατηρείται ιλιγγιώδης αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας κατά 220% από το 1950 έως το 1980, προερχόμενου κυρίως από την επαρχία.¹⁴³

Για τις μάζες άνεργων εργατών και χωρικών του '50, παρασχέθηκε μία κοινωνική διέξοδος με την ευρύτερη μεταναστευτική ροή από το 1955 ως το 1970, που θα διοχετευθεί στην Ευρώπη και Αμερική, που συνέβαλε και αυτή στην αναδόμηση της μικροαστικής Ελλάδας, γιατί πρόθεση των περισσότερων μεταναστών είναι η εξοικονόμηση πόρων και αποστολή τους στην πατρίδα.¹⁴⁴

Η ανασυγκρότηση του μικρού εμπορικού ή κερδοσκοπικού κεφαλαίου μέσα από ένα πλήθος επιχορηγήσεων, πιστωτικών δανείων και αδειών, συνιστά την αρχή ανάπτυξης του νεοελληνικού μικρο-καπιταλισμού. Έτσι δημιουργήθηκε ένα μεγάλο στρώμα προνομιούχων, που συγχωνεύτηκαν με τα ήδη υπάρχο-

91_ Οδός Αθηνάς

92_ πλατεία Συντάγματος-1956

141 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι, από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.338

142 Δημήτρης Φιλίππιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984, σελ. 253

143 Ελένης Φερόα - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα, Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, 2010

144 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σελ.120-121

να εύπορα στρώματα μαυραγοριτών.¹⁴⁵

Πρωταρχικό μέλημα των πρώτων μεταπολεμικών κυβερνήσεων υπήρξε η δημιουργία και σταθεροποίηση των νέων μεσαίων στρωμάτων, που θα αντικαθιστούσαν τις μικροαστικές κοινωνικές κατηγορίες, τις κατεστραμμένες από τον πόλεμο. Αυτά θα αποτελούσαν τη σταθερότερη πολιτική βάση του κοινωνικού συστήματος.¹⁴⁶

Η ιδιωτική αγορά εργασίας παρέμενε υποτονική και η απασχόληση στο δημόσιο αυξήθηκε, έχοντας γενικότερες επιπτώσεις στις κυρίαρχες μορφές της κοινωνικής κινητικότητας,¹⁴⁷ γιατί εμφανίζεται σαν πόλος κοινωνικής ανέλιξης και καταφύγιο αξιοπρεπούς εξασφάλισης, σε μια κοινωνία που δεν έπαυε να κατατρώχεται από γενικευμένα σύνδρομα ανασφάλειας. Άλλωστε είναι ισόβιος και συμβολικά επιβεβαιωτικός κοινωνικός σκοπός και συντείνει στην παγίωση μιας κοινωνικής κατηγορίας ή τάξης, που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας.¹⁴⁸

Πραγματοποιήθηκε λοιπόν, γρήγορη συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων, σαν αποτέλεσμα της μαζικής κινητικότητας των χαμηλότερων στρωμάτων, τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.¹⁴⁹ Η διαδρομή των αγροτικών και χαμηλότερων στρωμάτων προς τα μεσαία στρώματα διευκολύνθηκε από την ιδιοκατοίκηση και την εκπαίδευση.

Από το 1957 ο Τουρισμός ολοένα αυξάνεται και αποτελεί μια οικονομική διέξοδο σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Πάντοτε όμως το εμπόριο και οι οικοδομικές επιχειρήσεις θεωρούνται οι πιο αποδοτικές πηγές κέρδους.

93_ διαφήμιση των ξενοδοχειακών μονάδων Ξενία

145 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σελ.94

146 Ο.π. , σελ..91

147 Ο.π. , σελ.119

148 Ο.π. , σελ.62

149 Ο.π. , σελ.119

Η επταετής δικτατορία (1967-1974) μετέβαλαν πλήρως το πλαίσιο και την έμφαση του πολιτικού λόγου του Καραμανλή και η συντηρητική παράταξη εστιάστηκε στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας.¹⁵⁰ Οι δικτάτορες με μία σειρά από φορολογικά κίνητρα και την αύξηση του οικοδομικού συντελεστή, οδήγησαν στην άνθηση και διόγκωση των οικοδομικών επιχειρήσεων.

Έτσι πραγματοποιούνται κοινωνικές αναδιατάξεις στα πλαίσια του γενικότερου καταμερισμού εργασίας και μέσα από αυτές στις δραστηριότητες και τα μέτρα που πάρθηκαν, αναφύεται μια νέα τάξη νεόπλουτων, που η ανέλιξη τους αντικατοπτρίζεται στην κατοικία.

.....
150 https://el.wikipedia.org/wiki/Κωνσταντίνος_Καραμανλής

Οι αναπτυσσόμενες περιοχές-αστική διαστρωμάτωση

Η περίοδος αυτή θεωρείται και σαν περίοδος «ανασυγκρότησης» της Ελλάδας. Το έλλειμμα κατοικίας στην Αθήνα είναι δραματικό και πολλά τμήματα της πόλης είναι άθλια. Το κράτος αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις ανάγκες ανοικοδόμησης και το κύριο βάρος αφέθηκε αφενός στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία απευθυνόταν κυρίως στα μεσαία στρώματα και αφετέρου στην αυθαίρετη στέγαση.¹⁵¹

Το τέλος της εμφύλιας σύρραξης θα αφήσει πίσω του αναρίθμητα θύματα και ένα σύνολο από υλικές καταστροφές. Εξαθλιωμένοι αγρότες βρίσκονται στριμωγμένοι στα παραπήγματα των αστικών κέντρων, ενώ απελπισμένοι οικογενειάρχες επιδιδονται σε έναν εξαντλητικό αγώνα να εξασφαλίσουν τα ουσιώδη.¹⁵²

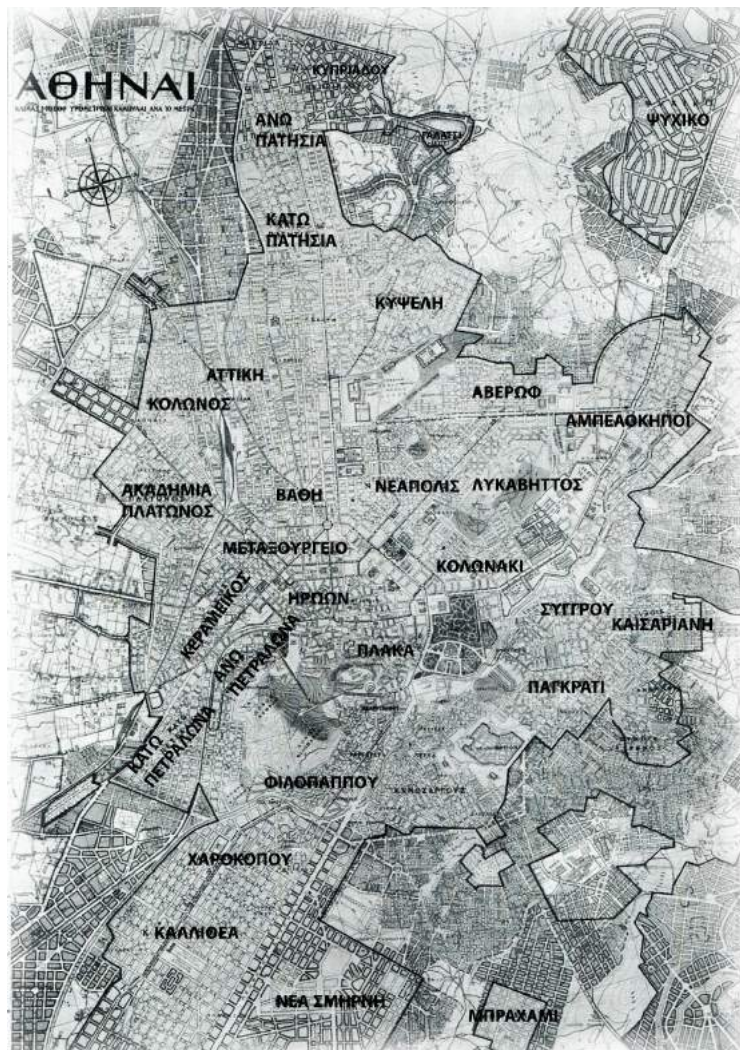
Η αστικοποίηση ξεκινάει και έτσι τα πρόχειρα μεταπολεμικά παραπήγματα αντικαθίστανται από ακαλαίσθητα σπίτια-κουτιά, «οι σκιαγμένοι οικογενειάρχες μεταμορφώνονται σε ταλαίπωρους μικροαστούς»,¹⁵³ ενώ παράλληλα ξεκινάει και μια οργιαστική ανοικοδόμηση, με την μέθοδο της αντιπαροχής η οποία έχει ως συνέπεια την άκρως καταθλιπτική και μίζερη εικόνα των ελληνικών πόλεων.

Για την μορφή της Αθήνας, έπαιξαν ρόλο η μικροϊδιοκτησία, οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες της πολιτείας, η κοινωνική της κινητικότητα και η υπέρμετρη επιθυμία για κοινωνική ανέλιξη με κάθε τρόπο. Η Αθήνα ξανακτίζεται πάνω στον παλιό της ιστό και επεκτείνεται ασχεδίαστα, με μια ιδιότυπη καπιταλιστική εξέλιξη, με κινητήριες δυνάμεις την εμπορευματοποίηση της κατοικίας και το οικοπεδοεμπόριο.

151 Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, «Η Αθήνα στο 2^ο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα- Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία» *Αρχιτεκτονικές ματιές*, Ιανουάριος 2010

152 Ελισάβετ Κοτζιά, Η μεταπολεμική ατμόσφαιρα. Εμφυλιακή σύγκρουση και μετεμφυλιακή συντριβή, «Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974», Πόλις, Αθήνα, 2006, σελ. 197

153' Ο.π., σελ. 198

94_ χάρτης της Αθήνας του 1950

Η κρατική και δημοτική πρωτοβουλία αυτοπεριορίζονται σε διορθωτικές παρεμβάσεις.¹⁵⁴

Για τα κύματα των κατοίκων της επαρχίας που ανήκαν στα μεσαία και μικρο-μεσαία στρώματα, η απόκτηση ενός διαμερίσματος και μέσω αντιπαροχής, σε πολυκατοικία, αποτελούσε κοινωνική καταξίωση. Η πολυκατοικία ανάγεται σε ιδανικό ζωής και αντί να αντιδρούν στην γενίκευσή της, την αποδέχονται και οι κάτοικοι αραιοκατοικημένων περιοχών που πιέζουν για περισσότερο ύψος, συντελεστές δόμησης και όρους που θα επιτρέψουν και σ' αυτούς την πολυκατοικοποίηση.

Η κατάσταση αυτή οδήγησε την Αθήνα σε έναν αυθαίρετο γιγαντισμό τυποποιημένων πολυκατοικιών και διαμερισμάτων και την αυθαίρετη δόμηση. Χάρη σε νέες παραχωρήσεις υψών και συντελεστών δόμησης από το κράτος, οι πολυκατοικίες απλώνονται σε ολόκληρη την Αθήνα, που έχει ως συνέπεια μια άκρως καταθλιπτική και μίζερη εικόνα των ελληνικών πόλεων.

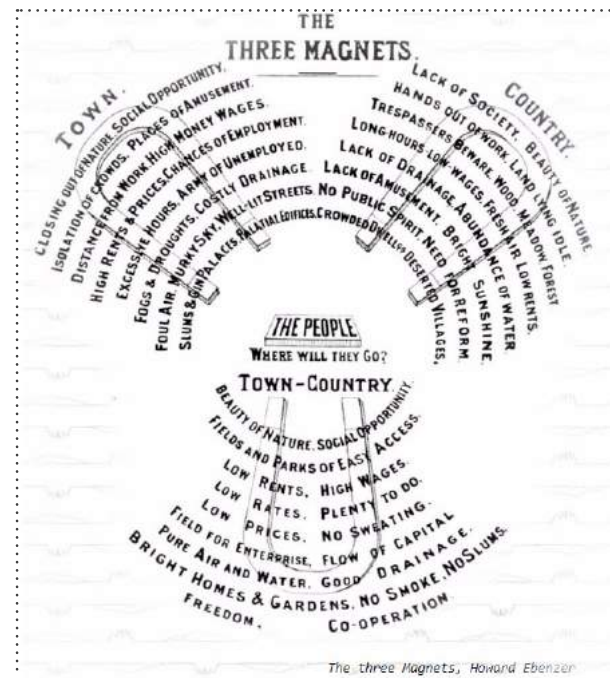
Το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών κατοικιών οικοδομείται κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Την περίοδο αυτή η ταυτότητα του πληθυσμού είναι ομοιογενής.¹⁵⁵

Η ραγδαία αύξηση της περιοχής της πρωτεύουσας (60-70), είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα την σημαντική επέκταση του δομημένου χώρου της. Έτσι, το 1961 ολόκληρη σχεδόν η πόλη περιέχεται στο λεκανοπέδιο της Αττικής, την πεδιάδα που ορίζεται από τον Υμηττό, την Πεντέλη, την Πάρνηθα και το Αιγάλεω. Μερικά χρόνια αργότερα όμως, επεκτείνεται στην πεδιάδα της Ελευσίνας και στα Μεσόγεια.

Τότε άρχισε η μαζική παραγωγή συμπαγών πολυκατοικιών, στην περιοχή Πατησίων, στην λεωφόρο Αλεξάνδρας και στην λεωφόρο Κηφισίας ως τον Ερυθρό σταυρό. Οι νέοι πλατείς δρόμοι γρήγορα μεταβάλλονται σε άξονες τα-

154 Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, «Η Αθήνα στο 2^ο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα- Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, Ιανουάριος 2010

155 Πάνος Δραγόνας, *Μετά (την) ιδιωτικότητα: Βασικές έννοιες για τη σύγχρονη αστική κατοίκηση*, Κείμενο εισήγησης στο Συμπόσιο με θέμα "Κατοικία: Σχεδιάζω, κατασκευάζω, σκέπτομαι" από το Τμήμα Αρχιτεκτονικών Μηχανικών του ΑΠΘ, 25-27 Φεβρουαρίου 2011

95_ "Three Magnets" diagram_Ebenezer Howard

χείας οικοδομικής ανάπτυξης.¹⁵⁶

Τα Πατήσια άλλαξαν όψη με την πυκνή δόμηση, γέμισαν πολυώροφες πολυκατοικίες και μετατράπηκαν σε μια από τις πιο πολυάνθρωπες και πυκνοδομημένες συνοικίες της Αθήνας. Έπαψαν να είναι ένα απομακρυσμένο προάστιο και ενοποιήθηκαν σταδιακά με το κέντρο της πόλης και τους γύρω συνοικισμούς.¹⁵⁷

Αλλά και οι αυξήσεις εκτός των τειχών της πόλης δεν κατανέμονται ομοιόμορφα.¹⁵⁸ Έτσι παρατηρείται μεγάλη αύξηση:

- στα βόρεια και βορειανατολικά προάστια (Μαρούσι, Πεύκη, Νέα Πε-ντέλη, Ηράκλειο, Μελίσσια, Βριλήσσια, Φιλοθέη, Κηφισιά, Εκάλη, Χολαργός, Παπάγου, Αγ. Παρασκευή, Χαλάνδρι) με ετήσιους ρυθμούς μεταξύ 2% και 6%,
- στις Ν.Α. περιοχές προς τη θάλασσα (Π. Φάληρο, Γλυφάδα, Βούλα, Βουλιαγμένη) με ετήσιους ρυθμούς ελαφρώς υψηλότερους από την προηγούμενη ομάδα και
- στα δυναμικά περιαστικά κέντρα όπως το Μενίδι, το Ζεφύρι και τα Άνω Λιόσια που η αύξησή τους αγγίζει τον διπλασιασμό τους κάθε δεκαετία.

Αντίθετα, σοβαρή μείωση, εκτός από τον δήμο της Αθήνας, παρατηρείται στους «προσφυγικούς» δήμους (Ταύρος, Καισαριανή, Αιγάλεω, Νέα Ιωνία, Δάφνη, Μεταμόρφωση).

Σε εργατικές-μικροαστικές γειτονίες (Καισαριανή, Κοκκινιά, Περιστερί..) βρή-

156 Δημήτρης Φιλίππιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984, σελ.266

157 Σαμαρά-Γκαϊτλιν, Ν., *Γεωγραφία Πατησίων (Τα Πατήσια κάποτε...)*, Αθήνα, 1993, σελ.45-57

158 Ζ.Δεμεθός, Σ. Τσιλένης, «Προβλέψεις πληθυσμού και απασχόλησης στα πρόσφατα σχέδια της Αθήνας», *Σύγχρονα θέματα, Όψεις της μεταπολεμικής Αθήνας*, εκδ. περιοδικά, τεύχος 27, Ιούνιος 1986, σελ. 54-55

καν καταφύγιο και έκτισαν τις παράνομες κατοικίες τους αγρότες και εργάτες καταδιωγμένοι από τον εμφύλιο.

Στα τέλη της δεκαετίας του 60, μια μεγάλη μερίδα αστικών στρωμάτων παύει να συνυπάρχει με την μικροαστική τάξη, δεδομένου του ότι η αγορά των καλών συνοικιών της Αθήνας έχει ήδη κορεστεί και μετακινείται προς τα προάστια, όπου υπήρχε μεγάλο οικιστικό απόθεμα με αποτέλεσμα την υποβάθμιση των κεντρικών συνοικιών. Η περιοχή της μεσαιωνικής πόλης καταδικάζεται με την κυκλοφοριακή συμφόρηση και τον πολεοδομικό μαρασμό, εφόσον μειώθηκε η δυνατότητα αποδοτικής εκμετάλλευσης των ακινήτων και ορίστηκαν τεράστια ύψη οικοδόμησης.¹⁵⁹

Σε γενικές γραμμές, όλες οι δυτικές συνοικίες της Αθήνας και ορισμένα προάστια στην ανατολική και βόρεια ζώνη του λεκανοπεδίου κατοικήθηκαν από μικρομεσαία εισοδήματα, ενώ έξω από τα όρια της πόλης, χτίστηκαν οικισμοί αυθαίρετων.

.....
159 Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι, από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, σελ.364

Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η αφομοίωση τους

Η γενιά του '30 έθεσε το πρόβλημα της «ελληνικότητας» αλλά την περίοδο 1950-70, η λόγια αρχιτεκτονική της Αθήνας, που συνίσταται στις επιλογές της εύπορης τάξης, θα κινηθεί ανάμεσα στο δίπολο «Ελληνική Αρχιτεκτονική Παράδοση - Διεθνής Μοντέρνα Αρχιτεκτονική». Η κίνηση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους ήταν δυσχερής και ορισμένες φορές επώδυνη και φορτωμένη με ατυχείς εκφράσεις.¹⁶⁰

Η ανεξέλεγκτη έκρηξη ανοικοδόμησης και οι νέες συνθήκες, δε θα επιτρέψουν την εύκολη σύνδεση με τον προπολεμικό μοντερνισμό. Η άνοιξη, που επέτρεψε στην ελληνική αρχιτεκτονική του '30, να συμπορευθεί με τη διεθνή πρωτοπορία, κράτησε πολύ λίγο.¹⁶¹

Οι μικροαστοί στοιβάζονται στις πρόχειρες πολυκατοικίες, η εργατική τάξη σε αυτοσχέδια παράνομα κτίσματα και η εύπορη τάξη, είτε ανασύρει τον κλασικό ρυθμό, είτε δανείζεται μορφές από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Η μεταπολεμική πολυκατοικία η οποία απευθύνεται κυρίως στην ανερχόμενη νεοαστική τάξη, συνεπάγεται κατακόρυφη πτώση της ποιότητας λόγω και της περιορισμένης οικονομικής ευχέρειας.¹⁶²

Οι αρχιτέκτονες, γενικότερα, εκτιμάται ότι μελέτησαν μόνο το 4% του συνόλου των κτηρίων που αναγέρθηκαν. Αυτοί που κατόρθωσαν να δώσουν επιτυχείς απαντήσεις στο πρόβλημα ήταν και διανοούμενοι και ταλαντούχοι αρχιτέκτονες.¹⁶³

160 Γεώργιος Κων. Γιαννίτσαρης, «Η ελληνική μεταπολεμική αρχιτεκτονική», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 106, σελ.81

161 Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, *Προσφυγικοί Συντοκισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

162 Κώστας Η. Μπίρης, *ΑΙ Αθήναι, από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, 1999, Σελ.364

163 Ό.π.

96_ Αθήνα του 1960_ανοικοδόμηση με αντιπαροχή

97_ κολλάζ πολυκατοικιών

98_ κολλάζ πολυκατοικιών από το περιοδικό Αρχιτεκτονικής

Δυστυχώς όμως δεν έλειπαν οι αλλοπρόσαλλες απαιτήσεις από τα νέα κοινωνικά στρώματα, που επέπλευσαν ύστερα από την κατοχή. Έτσι προέκυψαν νοθευμένες μορφές, με μεγάλη απήχηση στους νεόπλουτους, που φιλοδοξούσαν να κατοικήσουν στις καλές συνοικίες της Αθήνας και που θεωρούσαν το διαμέρισμα σε πολυκατοικία σαν δείγμα κοινωνικής ανόδου. Το ακαλλιέργητο γούστο τους βρήκε πλήρη ανταπόκριση σε αυτές τις αμφίβολες μορφές, που αποτελούσαν τον συρμό στην κοσμική Αθήνα αλλά ικανοποιούσαν τον διακαή πόθο του να γίνει αστός.¹⁶⁴

Στις πολυτελείς κατασκευές των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, κυριαρχεί ο σύγχρονος εκλεκτικισμός, οι πομπώδεις είσοδοι, με προστώα και παραστάδες, κολώνες ιωνικού ρυθμού, ενώ τα σιδερένια κιγκλιδώματα στις πόρτες αποκτούν πολύπλοκα διακοσμητικά μοτίβα.

Ακολούθησε η διάδοση και εκλαΐκευση αυτού του μοντέλου από εργολάβους, αρχιτέκτονες και μηχανικούς στις μεσοαστικές συνοικίες¹⁶⁵, όπου εφαρμόζεται ότι έχει πέραση στην ακριβή αγορά. Το νόθο και φτωχό αυτό στυλ γίνεται ακόμα φτωχότερο, όταν απογυμνώνεται από τα στολίδια του και την πολυτέλεια που του έδινε κάποια υπόσταση. Τα πράγματα γίνονται ακόμα χειρότερα, ιδίως όταν η πολυκατοικία περνάει στα χέρια των υπομηχανικών και εργολάβων, στις λαϊκότερες συνοικίες, όπου καταλήγει σε ένα άμορφο είδος αρχιτεκτονικής, με το οποίο εκφράζεται χωρίς αισθητική ο κερδοσκοπικός στόχος της ελληνικής πολυκατοικίας.¹⁶⁶

Μία τυπική διάταξη της δομής μιας Αθηναϊκής πολυκατοικίας, ήταν η Κεντρική είσοδος-θυρωρείο-ανελκυστήρας, κεντρικό κλιμακοστάσιο-κεφαλόσκαλα ή και διάδρομοι και είσοδοι στα διαμερίσματα.

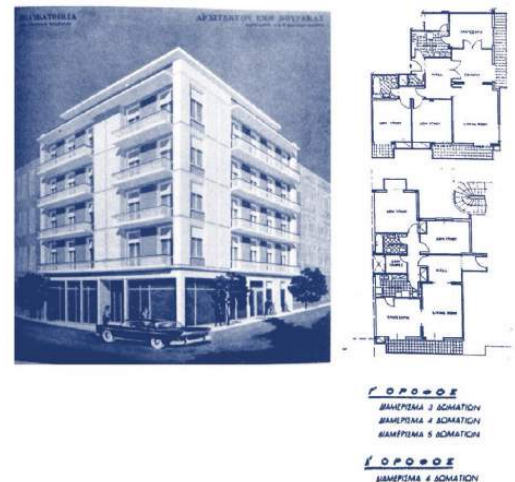
Η εσωτερική διάταξη των μικροαστικών διαμερισμάτων του συρμού, αυτής της περιόδου, δεν εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αρχές και προσπαθεί να συγκρατήσει παλαιότερα πρότυπα. Προσεγγιστικά διέθεταν τρεις ζώνες

164 Α.Ε. Τζάκου, «Η εξέλιξη της πολυκατοικίας στην Αθήνα μετά τον πόλεμο», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, σελ.133

165 όπως η Κυψέλη, η Πλατεία Αμερικής και γενικά η περιοχή της οδού Πατησίων

166 Αναστασία Ε. Τζάκου, Ό.π.

ΣΕ ΤΙΜΗ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ ΠΡΑΓΟΥΝΤΑΙ 4 (ΤΕΣΣΕΡΑ) ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ ΒΑΣ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ & ΠΡΑΤΙΝΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ - ΣΕΝΟΔΟΧΕΙΟΥ HILTON ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗ: Ε.Μ.Μ. ΣΟΥΡΕΚΑΣ

99_ διαφήμιση πολυκατοικίας με διαμερίσματα προς πώληση, του αρχιτέκτονα Ε. Βουρέκα

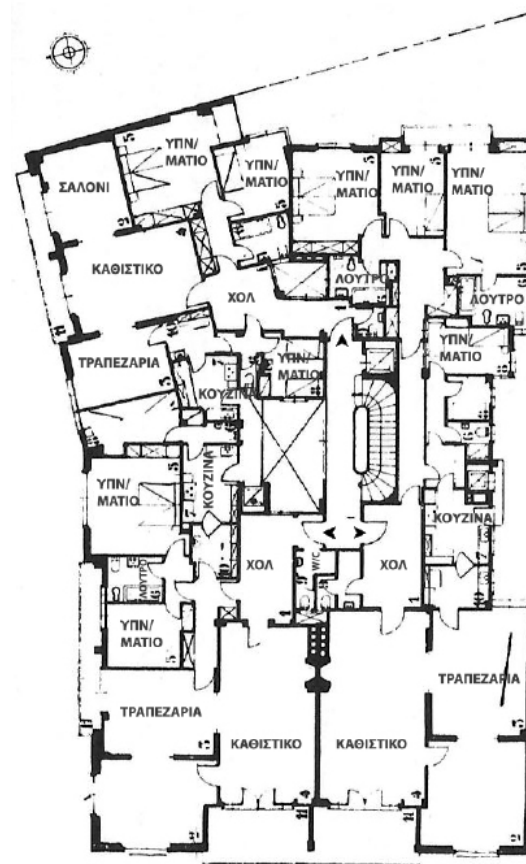
100_ εκλαΐκευση του μοντέλου_ προσωπικό κολάζ πολυκατοικιών

(υποδοχή-ύπνο-παρασκευή φαγητού και βοηθ. Υπηρεσιών) σε χώρους, όπως Χωλ-Σαλόνι/ή και καθιστικό/ή και Τραπεζαρία –Κουζίνα-χώρους υγιεινής-. Διάδρομο και Υπνοδωμάτια .

Το κυρίως σώμα του κτιρίου, συνήθως, αποτελείται από την επανάληψη του τυπικού ορόφου και περιλαμβάνει ένα ή περισσότερα διαμερίσματα ανά όροφο.

Οι θέσεις των δωματίων στην κάτοψη, εξαρτώνται και από το εάν είναι εσωτερικά διαμερίσματα ή προσόψεως ή εάν η πολυκατοικία είναι γωνιακή ή πανταχόθεν ελεύθερη κλπ. Το σαλόνι ή και η τραπεζαρία τοποθετούνται συνήθως στην πρόσοψη , κοντά στην είσοδο ενώ τα υπνοδωμάτια πίσω προς τον ακάλυπτο, με πρόσβαση μέσω διαδρόμου, που απομονώνει την κίνηση και εξυπηρετεί την ιδιωτικότητα. Η κουζίνα αμφιταλαντεύεται μεταξύ ιδιωτικού και μη χώρου. Λόγω του ότι ο χώρος των διαμερισμάτων έχει και πάλι μικρύνει αναλογικά αλλά και λόγω της σταδιακής αλλαγής στην χρήση της, η κουζίνα σχεδιάζεται και ανοιχτή, σε συνέχεια με το καθιστικό. Κανένα στοιχείο της κάτοψης δεν εκφράζεται στην όψη. Τα ρετιρέ αποδείχθηκαν προνομιακά σε όλες τις περιόδους.¹⁶⁷ Η ιδιωτικότητα είναι στοιχείο του μεσοπολεμικού διαμερίσματος και διατηρείται και στα μεταπολεμικά .¹⁶⁸

Οι επιτυχημένοι επαγγελματίες της εποχής, ακολούθησαν τότε το ρεύμα της επιστροφής στο παρελθόν, εμπνεόμενοι όμως και από άλλα πρότυπα. Κύριοι εκπρόσωποι της σχολής αυτής ήταν οι αρχιτέκτονες, Ε. Βουρέκας, Κ. Καψαμπέλης, Ρ. Κουτσούρης που προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν την παλιότερη εκλεκτιστική αρχιτεκτονική, συνεχίζοντας την προπολεμική συντηρητική κατεύθυνση, με στόχο να αντισταθούν στον διεθνισμό, χρησιμοποιώντας ελληνικά μορφολογικά στοιχεία, κυρίως από τη κλασική και νεοκλασική αρχιτεκτονική αλλά εκσυγχρονισμένα.¹⁶⁹ Ο συντηρητικός χαρακτήρας της μεταπολεμικής ελληνικής αρχιτεκτονικής ,που αρχικά οδήγησε από τις πολυκατοικίες με τις

101_ κάτοψη ορόφου πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού και Μουρούζη _τυχαίες διατάξεις

167 Αναστασία Ε. Τζάκου, «Η εξέλιξη της πολυκατοικίας στην Αθήνα μετά τον πόλεμο» *Αρχιτεκτονικά θέματα*, σελ.134

168 Άννα Αξιοπούλου _Ελισάβετ Περτιγκόζου, *Αποτυπώσεις του αστικού μύθου*, Διάλεξη, ΕΜΠ, 2012, σελ. 54

169 Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984 , σελ.264

κλασικές εισόδους στα ρουστίκ του Καψαμπέλη, ταυτίστηκε με την αμερικάνικη αρχιτεκτονική και συμπληρώθηκε κάτω από την επίδραση της.¹⁷⁰

Οι ευκατάστατοι πελάτες του Καψαμπέλη προτιμούσαν τα ελίτ στοιχεία, έως τότε ενδείξεις ευμάρειας και κύρους, παρά τις μοντερνιστικές τάσεις της περιόδου, με αποτέλεσμα να εισάγει, σε αυτήν την κατηγορία έργων, στοιχεία της μεσογειακής λαϊκής αρχιτεκτονικής, σε συνδυασμό με την κοσμοπολίτικη τυπολογία των επαύλεων της Ν. Καλιφόρνιας. Προχώρησε λοιπόν στην μίμηση ξένου προτύπου, που ταίριαζε στις περιστάσεις, του γαλλικού στυλ ρουστίκ.¹⁷¹

Η λευκή πολυκατοικία του Κ. Καψαμπέλη, ιδιοκτησίας Καλλιγά, στην γωνία Βασιλίσσης Σοφίας και Νεοφύτου Δούκα του 1954, είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του κλασικίζοντος μοντερνισμού, της κυρίαρχης τεχνοτροπίας των ετών 1950-60¹⁷², για την οποία δεν ευρέθησαν ικανοποιητικά σχέδια.

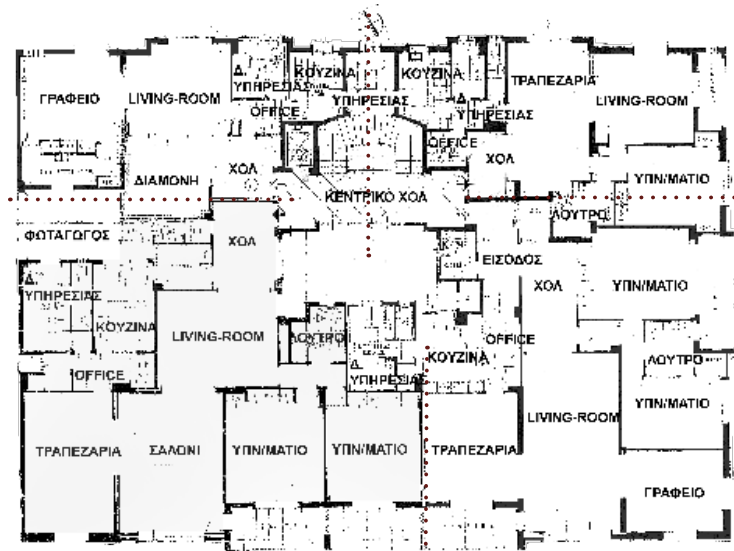
Διαθέτει 6 ορόφους (με δύο ρετιρέ) και έως και τέσσερα διαμερίσματα ανά όροφο.

Μέσω κεντρικού χολ-διαδρόμου γίνεται η διοχέτευση στα διαμερίσματα σε κάθε όροφο. Στα διαμερίσματα προσόψεως, οι χώροι υποδοχής ημιενοποιημένοι βρίσκονται στην πρόσοψη. Υπάρχει το office σε άμεση επικοινωνία με την κουζίνα και την τραπεζαρία. Υπάρχει σαφής διαχωρισμός με το υπηρετικό προσωπικό και οι βοηθητικοί χώροι υπηρεσίας βρίσκονται απομονωμένοι. Στα διαμερίσματα της πίσω όψης διατίθεται κλιμακοστάσιο υπηρεσίας. Παρατηρείται στο μεγάλο διαμέρισμα πως δίνεται έμφαση στους χώρους υποδοχής εφόσον διαθέτει χολ, living-room, σαλόνι και τραπεζαρία ενισχύοντας το κύρος των ιδιοκτητών.

Οι όψεις της επιδεικνύουν μεγαλοπρέπεια, που παραπέμπει στον παρωχημένο νεοκλασικισμό. Την χαρακτηρίζουν η μνημειώδης κεντρική είσοδος, ο τονισμός των αξόνων συμμετρίας και η ελαφρά προεξοχή του κεντρικού τμή-

102_ προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών Καψαμπέλη της περιόδου

103_ κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Καλλιγά

170 Δημήτρης Φιλίππιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984 σελ.278

171 Ό.π. ,σελ.271

172 http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B147_t.html

ματος όπου βρίσκονται οι ημιυπαίθριοι χώροι (λότζιες).¹⁷³

Ενώ όμως στα κέντρα των μεγάλων πόλεων επανακάμπτει ο κλασικός ρυθμός, έστω και σε διακοσμητικό επίπεδο, στα προάστια, όπου κτίζονται επαύλεις, υιοθετείται ένα λεξιλόγιο μορφών δανεισμένο από την ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, με εκφραστές τους Δ. Πικιώνη με επιρροές από την βορειοελλαδίτικη λαϊκή και την κυκλαδίτικη αρχιτεκτονική και Ά. Κωνσταντινίδη με επιρροές από τον λαϊκό πολιτισμό και τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.¹⁷⁴

Γενικότερα, η πολιτισμική επιβολή από την Δύση είχε επιπτώσεις και στην αρχιτεκτονική με την παράλληλη υιοθέτηση προτύπων από την Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Οι πηγές αυτές επίδρασης δεν θα έπρεπε να θεωρηθούν σαν χωριστά, ευδιάκριτα ρεύματα, τη στιγμή που σε μεγάλο μέρος άνηκαν στην κοινή παράδοση του διεθνούς φονξιοναλισμού¹⁷⁵ μεταπολεμικά. Η επαγγελματική δραστηριότητα αρχιτεκτόνων που σπούδασαν ή εργάστηκαν στην Ευρώπη και την Β. Αμερική γίνεται αισθητή το 1960.¹⁷⁶

Το κλίμα ευνοεί και πάλι τον Le Corbusier γιατί σ' αυτόν αναγνώρισαν μια μεσογειακή νοοτροπία, μια νέα ταύτιση με την φύση. Εξίσου έντονη είναι η επίδραση του Μιρουταλισμού (Πήτερ και Άλισον Σμίθσον). Ανταποκρινόταν στις οικονομοτεχνικές δυνατότητες της χώρας και στις συγκεκριμένες ανθρώπινες ανάγκες, οπότε με την χρήση τοπικών και φθηνών υλικών και με μεθόδους κατασκευής προσιτές, έγινε προσπάθεια βιομηχανοποίησης. Η μορφή των κτιρίων χαρακτηρίζεται από έντονη γραμμικότητα, ξεκάθαρα σχήματα, εμφανή

104_ οίκια Ποταμιανού Πικιώνη, 1954

105_ οίκια Γκάρη, Πικιώνης

106_ μονοκατοικία του Κωνσταντίνου Αρχιμήδους και Κλειτομάχου στο Παγκράτι 1962

107_ Βορειοελλαδίτικη αρχιτεκτονική στην Θεσσαλία και την Ήπειρο

108_ Park Hill, Sheffield, Jack Lynn Ivor Smith, 1961, δείγμα Μιρουταλισμού

173 http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B147_t.html

174 http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B147_t.html

175 Φονξιοναλισμός: σύνολο αρχών για σχεδίαση κτιρίων, προκειμένου να πληρούν τις προϋποθέσεις ασφάλειας, άνεσης, αισθητικής. Ο όρος χρησιμοποιείται στην αρχιτεκτονική και αφορά μια από τις τάσεις που εκδηλώθηκαν τον 20ό αι., κυρίως στη Γερμανία, Ολλανδία και ΗΠΑ. Οι οπαδοί του στην αρχιτεκτονική ασπάζονται την αρχή σύμφωνα με την οποία τα κτίρια και διάφορα τεχνικά έργα πρέπει να ανταποκρίνονται αυστηρά στις συντελούμενες σε αυτά παραγωγικές και συνθησιμένες λειτουργίες, πράγμα που μπορεί να πετύχει με βάση τη χρησιμοποίηση της βιομηχανικής δομικής τεχνικής και παραγωγής. Ο φ. προώθησε κυρίως πολλές νέες ιδέες κατασκευών τυποποιημένων τμημάτων και τετράγωνων κατοικιών.

176 Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984, σελ.278

υλικά και εκτεταμένη χρήση του σκυροδέματος.¹⁷⁷

Το δεύτερο και κυριότερο, τουλάχιστον ως το 1960, ρεύμα που επιβλήθηκε μεταπολεμικά στην Ελλάδα ήταν η παράδοση του μιζικού έργου, που αντιπροσώπευε την αμερικάνικη πολιτισμική διείσδυση στην Ευρώπη. Αποτελεί στην ουσία ένα βιομηχανικό ορθολογισμό, ο οποίος στην Ελλάδα ταυτίστηκε με δύο γενικότερα αιτήματα της εποχής: της επιστημονικής υπόστασης του αρχιτεκτονικού έργου και της επιστροφής στην κλασική παράδοση, που αποτελούσε το μόνο σταθερό και αναλλοίωτο σημείο αναφοράς της ελληνικής αρχιτεκτονικής ύστερα από το 1830. Συμβόλιζε το πρότυπο ανάπτυξης της μεταπολεμικής Ελλάδας. Οι εσωτερικοί χώροι των έργων του χαρακτηρίζονται από ενιαία διαρρύθμιση και την ομαλή μετάβαση μεταξύ των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων, πολλαπλασιάζοντας το πεδίο όρασης.¹⁷⁸

Στα διαμερίσματα της εποχής αυτής, ακολουθείται η εισροή της ανοιχτής κάτοψης σύμφωνα με τα αμερικάνικα πρότυπα, με σκοπό την δημιουργία μεγάλων ενιαίων χώρων στο εσωτερικό. Οι χώροι υποδοχής εξακολουθούν να ορίζονται ως χώροι κοινωνικής προβολής και σαν τέτοιοι είναι η τραπεζαρία και το καθιστικό, διαμορφώνοντας το προβαλλόμενο πρότυπο του αμερικανικού (living room). Η τραπεζαρία αντιμετωπίζεται πολλές φορές ως έπιπλο, ως γωνία φαγητού, ενώ σημαντική καινοτομία που εντοπίζεται είναι η δημιουργία εσωτερικού ανοίγματος με διαχωριστικό στο χώρο της κουζίνας.¹⁷⁹

Για την επίτευξη του μέγιστου κέρδους, ο όροφος κατανέμεται σε μικρές ιδιοκτησίες, με εξαιρετικά περιορισμένα τετραγωνικά με αποτέλεσμα να δημιουργείται η αίσθηση 'στοίβαξης'. Χαρακτηριστική είναι και η ανά όροφο οικονομική και κοινωνική κατανομή των ενοίκων, με το ρετιρέ να αποτελεί την κορυφή της κλίμακας.¹⁸⁰

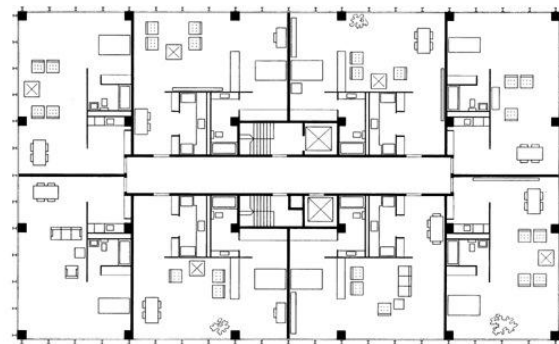
Τα ρετιρέ προσφέρουν μια πιο εμπλουτισμένη κοινωνική ζωή, παρέχοντας καλύτερη θέα, ηλιασμό αλλά και μεγαλύτερες βεράντες με την δυνατότητα

177 Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, 1984, σελ. 279

178 Ο.π., σελ. 280

179 Β.Κοντοπούλου, Ε.Μπιζού, *Η εξέλιξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής για τις κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής*, εργασία Ε.Μ.Π., 2011-2012, σελ. 14

180 Χ. Ιακωβίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική και αστική ιδεολογία*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1982, σελ. 71

109_ Lake Shore Apartments- Mies van der Rohe

110_ εννοποίηση χώρων και λειτουργιών

111_ μεσοαστική περιοχή σε εξέλιξη (Αχαρνών-Λιοσίων) κατοικίες-εμπορεύματα

περισσότερων χώρων πρασίνου και μια καλύτερη σχέση με την ύπαιθρο. Τα μεγάλα μπαλκόνια σε ένα διαμέρισμα καθώς και οι πιθανές αυλές αποτελούν τεκμήριο κοινωνικής καταξίωσης.

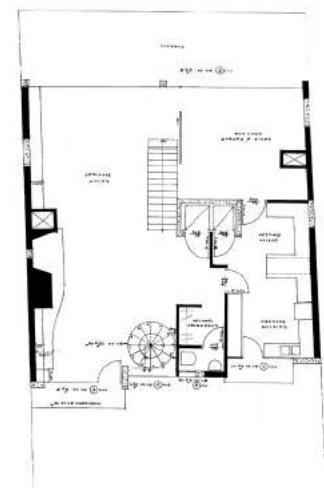
Η ελίτ των επιχειρηματιών αναθέτει πια τις μελέτες σε νέους αρχιτέκτονες που υπόσχονται προοδευτικότερες ιδέες.

Ο Περικλής Σακελλάριος (1905-1985) ανήκει στους πρωταγωνιστές της ελληνικής αρχιτεκτονικής των ετών 1936 – 1962, με επιρροές από τον Λε Κορμπυζιέ. Αποτελεί εκπρόσωπο μιας μεταβατικής περιόδου, μεταξύ των μοντέρνων του '30 και της μεγάλης άνθησης του '60 (Κωνσταντινίδης, Ζενέτος κλπ). Υπήρξε πρωταγωνιστής του ποιοτικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής αρχιτεκτονικής.¹⁸¹

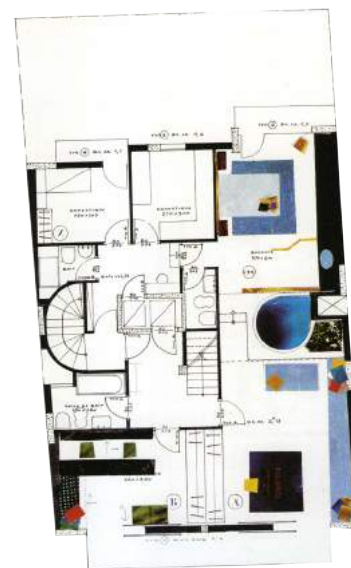
Οι εργοδότες του ήταν εύποροι και καλλιεργημένοι αστοί από το κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας Πάππου, της γυναίκας του, που διευκόλυνε το επαγγελματικό του ξεκίνημα.

Η ριζική ανακατασκευή του διαμερίσματος της Μελίνας Μερκούρη (χρονολογίας 1964, της πολυκατοικίας στην οδό Αναγνωστοπούλου 23), από τον Σακελλάριο, αποτελεί πρόδρομο της μεταγενέστερης τάσης των αναπλάσεων οριζόντιας ιδιοκτησίας. Αντιμετωπίστηκε με σύγχρονη αντίληψη ως μεζονέτα.

Στον 4ο όροφο συγκεντρώνονται τα υπνοδωμάτια και τα λουτρά. Στον 5^ο, ο οποίος επικοινωνεί με τον 4ο μέσω ανοιχτής σκάλας, βρίσκονται οι χώροι υποδοχής-καθιστικό με τζάκι, τραπεζαρία και η κουζίνα με το office της. Η επικοινωνία του 5ου με τον 6ο-δώμα, όπου υπάρχει studio και μεγάλη ταράτσα με θέα προς την Ακρόπολη γίνεται με κυκλική σκάλα.¹⁸²

112_ κάτοψη του 5ου ορόφου του διαμερίσματος Μ.Μερκούρη

113_ κάτοψη του 4ου ορόφου του διαμερίσματος Μ.Μερκούρη

181 https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BB%CE%AE%CF%82_%CE%A3%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82

182 Ελισάβετ Σακελλαρίου, Περικλής Α. Σακελλάριος, Αρχιτέκτων, εκδ. Ποταμός, 2006, σελ.250

Στα χρόνια αυτά έχουμε τα πρώτα δείγματα γραφής του Νίκου Βαλσαμάκη και του Τάκη Ζενέτου, δύο πρωτοπόρων μοντερνιστών μεγάλου διαμετρήματος, οι οποίοι αρχίζουν να δημιουργούν στην πρωτεύουσα ιδιωτικά έργα-σταθμούς για την ιστορία της αρχιτεκτονικής, εφαρμόζοντας το κυρίαρχο Διεθνές Στυλ ή τον κώδικα του Le Corbusier, προσπαθώντας να εκφράσουν το πνεύμα του μεσοπολεμικού μοντέρνου κινήματος με ποικίλα αποτελέσματα.¹⁸³

Γενικότερα το έργο Βαλσαμάκη χαρακτηρίζεται από τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, ταυτόχρονα όμως με μια ιδιαίτερη απλότητα και λιτότητα, γνωστή και στην ελληνική αρχιτεκτονική παράδοση.¹⁸⁴

Συμβάλλει αποφασιστικά στον εξελληνισμό των διεθνών ρευμάτων και θα επιβληθεί κοινωνικά επειδή υπήρξε προϊόν συμφιλίωσης του νέου με το παλιό, δηλαδή της εξωγενούς νεωτερικότητας με νεοελληνικές παραδόσεις, την αστική αρχικά και τη λαϊκή αργότερα. Τα αστικά του κτίρια αυτών των χρόνων, παρά τη μοντέρνα τους μορφή, δεν αντιδρούν με τη νεοκλασική παράδοση της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής και τις μετεξελίξεις της.¹⁸⁵

Οι πρώτες αυθεντικά μοντέρνες πολυκατοικίες της μεταπολεμικής Αθήνας, σχεδιασμένες από αυτόν, είναι οι παρακάτω:

Η πολυκατοικία Λούρου, στην οδό Σεμιπέλου 5, σχεδιάστηκε ώστε οι χώροι υποδοχής (σαλόνι-τραπεζαρία), να τοποθετούνται στην πρόσοψη του κτιρίου και να αναπτύσσονται σε μορφή Γ με αποτέλεσμα να είναι ορισμένος ο χώρος της τραπεζαρίας μέσα στο living-room. Τα υπνοδωμάτια και τα λουτρά βρίσκονται στην πίσω πλευρά και απομονώνονται με προθάλαμο από την κουζίνα, η οποία βρίσκεται στο πλαϊνό όριο του κτιρίου. Το χολ επιστρέφει στον ρόλο του χώρου υποδοχής, χωρίς τη δυνατότητα ενοποίησης με τους υπόλοιπους δημόσιους χώρους του διαμερίσματος όπως στην μεσοπολεμική κατοικία πριν τον μοντερνισμό.

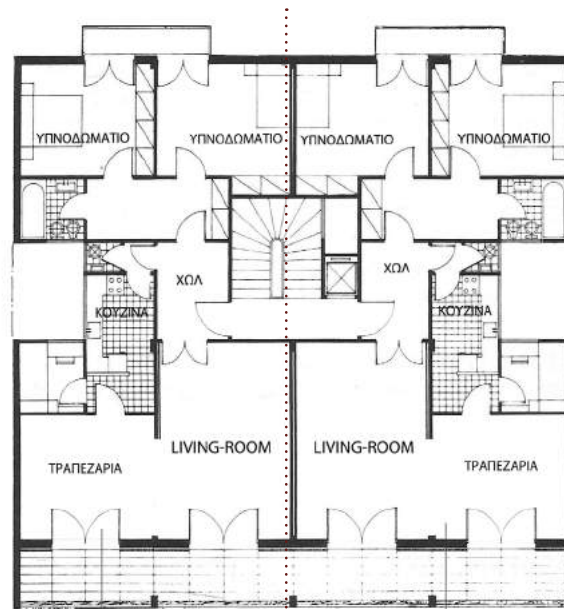
183 Ελένης Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα, Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία», *Αρχιτεκτονικές ματιές*, 2010

184 Γεώργιος Κων. Γιαννίτσαρης, «Η ελληνική μεταπολεμική αρχιτεκτονική», *Αρχαιολογία & τέχνες*, τχ. 106, σελ.85

185 Ελένης Φεσσά - Εμμανουήλ, *Ο.π.*

114_ πολυκατοικία Λούρου

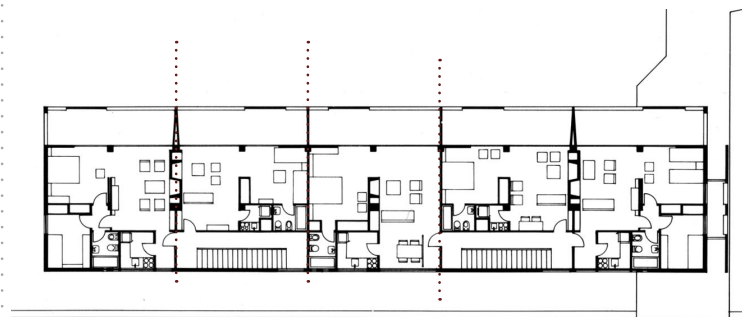
115_ κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Λούρου

Η δεύτερη, προαστιακού τύπου, βρίσκεται στην Λεωφόρο Κηφισίας 272 στο Χαλάνδρι (1958), ιδιοκτησίας του Σπυρίδωνα Μερκούρη.

Το αρχιτεκτονικό αυτό έργο, ήταν το πρώτο δείγμα του τύπου της προαστιακής πολυκατοικίας, η μετεξέλιξη της γνώριμης αστικής πολυκατοικίας και έμελλε να αποτελέσει πρότυπο υλοποίησης των κοινωνικών ανέσεων και του κοινωνικού φαίνεσθαι.

Ο σχεδιασμός της τυπικής κάτοψης ορόφου, ακολουθεί την λογική της ελευθερίας, ευέλικτης διάταξης των χώρων που χωρίζεται με συρόμενα στοιχεία. Οι βοηθητικοί χώροι βρίσκονται στο βορρά, ενώ οι χώροι διημέρευσης στο νότο και προσφέρεται απομόνωση μόνο σε ένα δωμάτιο. Συνιστά τυπολογική καινοτομία και προσφέρει ένα νέο τρόπο ζωής στα προάστια, ενισχύοντας το αίσθημα της κοινωνικής ανέλιξης, εφόσον βρίσκεται κοντά στην Φιλοθέη, πολυπόθητη περιοχή κατοικίας.¹⁸⁶

Παρατηρείται πως διαθέτει αισθητά μικρότερα διαμερίσματα από την Σεμιτέλου, επηρεασμένη πλέον από την λογική της ελάχιστης κατοικίας.

116_ κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας στην
Λεωφόρο Κηφισίας 272

τριάρι_ Κηφισίας

60 τ.μ.

τριάρι_ Σεμιτέλους 5

100 τ.μ.

117_ τυπολογία διαμερίσματος της πολυκατοικίας
Λεωφόρο Κηφισίας 272

118_ πολυκατοικία στην Λεωφόρο Κηφισίας 272_
Βαλσαμάκης

186 Γιώργη Λυδία - Χανής Βασίλειος, *Μια σύγχρονη εξοχική πολυκατοικία στη Φιλοθέη: Η πολυκατοικία επί της Λεωφόρου Κηφισίας 272 του Νίκου Βαλσαμάκη*, Επιστημονική Ημερίδα :«Το έργο του αρχιτέκτονα Νίκου Βαλσαμάκη», διοργάνωση του περιοδικού «Ελληνικές Κατασκευές», Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, με τη συνεργασία του Μουσείου Μπενάκη, 19/12/2015

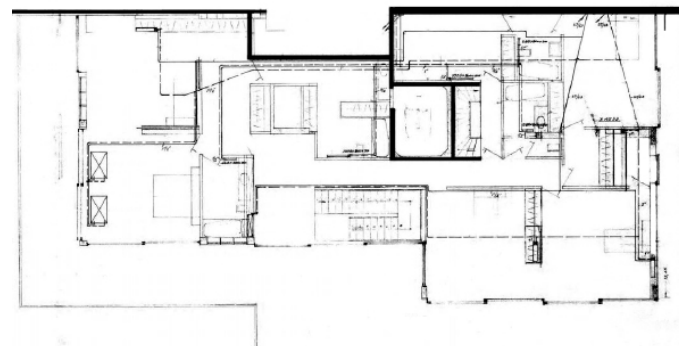
Ο Τάκης Ζενέτος δημιούργησε ορόσημα ποιοτικής αρχιτεκτονικής στη μεταπολεμική Αθήνα και σημαντικά έργα διεθνούς εμβέλειας.¹⁸⁷

Το παρακάτω κτίριο βρίσκεται στην οδό Ηρώδου Αττικού 17, η μελέτη του οποίου ξεκίνησε το 1959 από τον Ζενέτο σε συνεργασία με τον Σακελλάριο. Το οικόπεδο αγοράστηκε από τον Κároλο Φίξ, ιδιοκτήτη της γνωστής ζυθοποιίας Φίξ, με σκοπό να στεγαστούν εκεί ο ίδιος και τα μέλη της οικογένειάς του αλλά και για εμπορική εκμετάλλευση.

Η ταξική –οικονομική οργάνωση παρατηρείται έντονα και εκφράζεται χωρικά. Στον Φίξ ανήκε το ρετιρέ με την καλύτερη θέα, αερισμό και φωτισμό. Οι χαμηλότεροι όροφοι άνηκαν σε μέλη της οικογένειας και σε γνωστά ονόματα του ελληνικού χώρου επιχειρήσεων. Κάθε όροφος είναι και ένα ολόκληρο διαμέρισμα. Στην τυπική κάτοψη του ορόφου, συναντάται στην είσοδο, ένα κεντρικό χολ που συνδέεται απευθείας με τα καθιστικά και τους άλλους δημόσιους χώρους χωρίς τοίχους. Το καθιστικό βρίσκεται σε άμεση επαφή με την τραπεζαρία και είναι τοποθετημένα στην πρόσοψη. Η κουζίνα είναι αποκομμένη από τους άλλους χώρους και διαθέτει χωριστό διάδρομο πρόσβασης για τα δωμάτια υπηρεσίας.¹⁸⁸

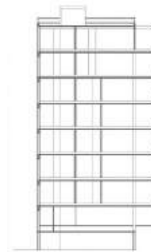
119_ κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17

120_ ρετιρέ της πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17

121_ τυπικό διαμέρισμα ρετιρέ

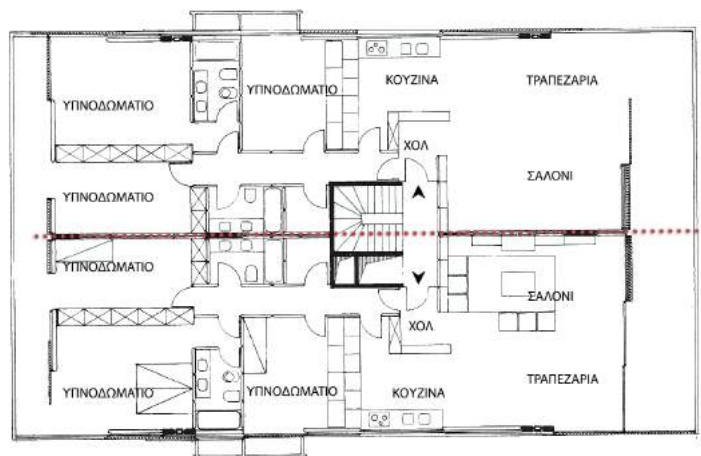
122_ τομή πολυκατοικίας 123_ πρόσοψη

187 Τάκης Ζενέτος 1926-1977, εκδ. Αρχιτεκτονικά θέματα, Αθήνα, 1978, σελ.3

188 Εφραίμ Χ., Παπαγεωργίου Σ., Τσούμπρη Δ., Χρηστίδη Ν., Χριστοφόρου Μ., Πολυκατοικία στην Ηρώδου Αττικού 17_Τάκης Ζενέτος, εργασία Ε.Μ.Π., 2013, σελ.11

Άξιο επίσης αναφοράς είναι το διαμέρισμα της πολυκατοικίας του Τ. Ζενέτου στην οδό Ναρκίσσου 41 στο Ψυχικό κατασκευής 1970.

Παρατηρείται πως η ιδιωτική ζώνη είναι σχεδόν ισοδύναμη σε έκταση με την δημόσια ζώνη. Μια από τις σημαντικότερες διαφορές είναι η απουσία του χολ εισόδου. Η πιο ριζοσπαστική αλλαγή εντοπίζεται στην παντελή έλλειψη διαχωριστικών στοιχείων μεταξύ καθιστικού, τραπεζαρίας και κουζίνας. Η κουζίνα για πρώτη φορά δεν αποτελεί κλειστό δωμάτιο, αλλά διαμορφώνεται αποκλειστικά από την τοποθέτηση των επίπλων. Η διάκριση της γίνεται με μια ελαφριά υποχώρηση μπροστά από τον ενιαίο χώρο τραπεζαρία-καθιστικού. Η αστική οικογένεια της εποχής αντιλαμβάνεται την κατοικία περισσότερο ως εργαλείο εξυπηρέτησης παρά ως μέσο επίδειξης.¹⁸⁹

124_ κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας στην Ναρκίσσου 41, Ψυχικό

125_ πολυκατοικία στην Ναρκίσσου 41, Ψυχικό

189 Β.Κοντοπούλου, Ε. Μπίζου, *Εξέλιξη της μοντέρνας πολυκατοικίας υπό τις κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής*, επιβλ.Τσιαμπάος Κ., εργασία Ε.Μ.Π., 2011-2012, σελ.16

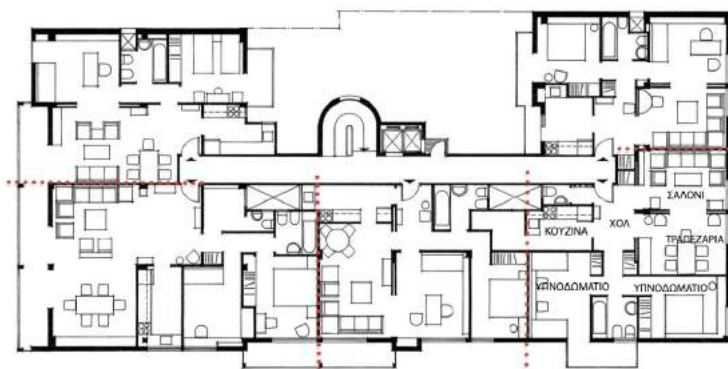
Στο συνθετικό πνεύμα του Βαλσαμάκη κινήθηκαν στην συνέχεια ο Κ. Δεκαβάλλας και ο Θ. Αργυρόπουλος, που μετεκπαιδεύτηκαν και εργάστηκαν στις ΗΠΑ και στην Αγγλία αντίστοιχα, είχαν επηρεαστεί από τον Le Corbusier και ειδικότερα ο Δεκαβάλλας από την αρχιτεκτονική του Mies van der Rohe και ενσωματώνουν τις αρχές του μοντέρνου κινήματος με τα διδάγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής.¹⁹⁰

Τα διαμερίσματα στην αστική πολυκατοικία τους στην Μαρασλή και Δεινοκράτους του 1960, διακρίνονται από ελεύθερη κάτοψη που υλοποιείται με απλές και λιτές γραμμές και διακρίνεται από καθαρότητα. Το σαλόνι με την τραπεζαρία είναι ενοποιημένα και το χολ διαχωρίζεται, αποκτώντας όμως χρήση ως γωνία καθιστικού.¹⁹¹

Φτάνοντας στα τέλη του 60', η αγορά των καλών συνοικιών έχει ήδη κορεστεί, και η πελατεία στρέφεται από το κέντρο της πόλεως προς τα προάστια της Αθήνας. Ανοίγεται ο δρόμος για πολυκατοικίες στο Ψυχικό, την Φιλοθέη κτλ, με σκοπό να δοθεί λύση στην επιθυμία μεγάλου αριθμού κατοίκων του κέντρου να κατοικήσει με καλύτερους όρους από ότι σε μια συνηθισμένη πολυκατοικία, όταν δεν μπορεί να αντιμετωπίσει την δαπάνη μιας μονοκατοικίας.

Ένας ακόμη σημαντικός αρχιτέκτονας του μοντέρνου, ο οποίος ακολουθεί τα χνάρια του Δεκαβάλλα και του Βαλσαμάκη ήταν ο Βασίλης Μπογάκος.

Στην πολυκατοικία του στο Ψυχικό στην οδό Λύτρα, του 1965, ακολουθεί μια νέα αντίληψη στην οργάνωση του κτιρίου και στην μορφή. Υπεισέρχεται το πνεύμα της βίλας που απαιτεί η καλή πελατεία. Έτσι διαμορφώνονται άνετα διαμερίσματα που καταλαμβάνουν συνήθως όλο τον όροφο και βαθείς εξώστες. Παρατηρείται πως η τραπεζαρία ορίζεται ως διαφορετικός χώρος από το σαλόνι με την παρεμβολή του τοιχίου και επικοινωνεί με την κουζίνα.¹⁹²

126_ κάτοψη της πολυκατοικίας στην Μαρασλή και Δεινοκράτους του 1960

127 _ κάτοψη της πολυκατοικίας στην οδό Λύτρα, Ψυχικό

190 Αναστασία Ε. Τζάκου, «Η εξέλιξη της πολυκατοικίας στην Αθήνα μετά τον πόλεμο», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, σελ. 138

191 Δημήτρης Αντωνάκης, Διάλεξη, «προβλήματα κατοίκησης: Πολυκατοικία –Τυπολογική πολυπλοκότητα ή σύνθετη τυπολογία», σχολή ΕΜΠ, σελ. 72

192 Αναστασία Ε. Τζάκου, Ό.π., σελ. 138-139

1950-70 συνοψίζοντας

Η έντονη τάση για διασφάλιση και ανέλιξη των μικροαστικών στρωμάτων, δημιούργησε την νεοπαγή κοινωνική τάξη των μικροαστών του 1950-60 της Αθήνας. Αυτή οδήγησε στην οικοδόμηση της Αθήνας, με την επινόηση της αντιπαροχής που ξανακτίστηκε σχεδόν χωρίς κεφάλαια και επεκτάθηκε άναρχα, καθ' ύψος και κατά πλάτος, σε ελάχιστο χρόνο, εξυπηρετώντας έτσι ανάμεσα σε άλλα και την κοινωνική ανέλιξη μέσα από την μικροιδιοκτησία.

Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής στην κοινωνική ανέλιξη ήταν περιθωριακός, έως μηδαμινός.

Η κοινωνική ανέλιξη εντοπίζεται στην επιθυμία των νεοαστών για απόκτηση διαμερίσματος σε πολυκατοικία και σε, όσο γίνεται, ψηλότερο όροφο, γι' αυτό και το ρετιρέ αποτελεί τον ανώτατο επιδιωκόμενο σκοπό. Η θέση της κατοικίας παίζει πλέον πρωτεύοντα ρόλο, λαμβανομένης υπόψη και της τοποθέτησης του κτιρίου στο οικόπεδο, γι αυτό υπερέχουν οι γωνιακές πολυκατοικίες και τα διαμερίσματα πρόσοψης.

Το μέγεθος και ο βαθμός πολυτέλειας του οικοδομήματος δεν φαίνεται να διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στις πολυκατοικίες αυτές του συρμού.

Η επιθυμία τους αυτή για κοινωνική καταξίωση, κατέστρεψε την εικόνα της πόλης που γέμισε από άχρωμες, κακόγουστες και επαναλαμβανόμενες πολυκατοικίες, που την απομάκρυναν εντελώς από τα Ευρωπαϊκά πρότυπα.

Οι χώροι υποδοχής συμβάλλουν στην ανάδειξη, με οικονομικότερους τρόπους, ο ρόλος της τραπεζαρίας μειώνεται και ενοποιούνται σταδιακά. Η ανάγκη για ιδιωτικότητα διατηρείται, μειούμενη.

128_ κολλάς διαφημίσεων της εποχής

Ακολουθούνται, κατά κύριο λόγο, τα αμερικάνικα πρότυπα κατοίκησης, που συνυπάρχουν με ελάχιστα δείγματα κλασικίζοντος μοντερνισμού ή εξυγχρονισμού του μοντέρνου κινήματος.

Στη διάρκεια της οκταετίας 1958-66 εξαφανίζεται σχεδόν το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και χάνονται πολλές ευκαιρίες για την αναβάθμιση της δημόσιας αρχιτεκτονικής.

Η κατοικία συνδέεται στενά με την προσωπικότητά του ανθρώπου, την παιδεία του, την κοινωνική του ζωή, τον πολιτισμό και τις επιδιώξεις του αλλά δηλώνει και την κοινωνική τάξη και οικονομική κατάσταση των ενοίκων της.

Η εξεταζόμενη χρονική περίοδος 1880-1970, αποτελεί ένα πολύ ταραγμένο και ασταθές διάστημα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και είχε σαν αποτέλεσμα την κορύφωση της αίσθησης ανασφάλειας και αβεβαιότητας των χαμηλότερων κυρίως Αθηναϊκών στρωμάτων, που σταδιακά μετατρέπονταν από αγροτικά σε μικροαστικά. Για την διασφάλισή τους, την προβολή τους αλλά και την ταύτισή τους με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενσωμάτωσαν την κοινωνική ανέλιξη στην ιδεολογία τους και στον τρόπο ζωής τους, που επέτρεπε την χρήση οποιουδήποτε μέσου για την επίτευξή της. Η τάση αυτή συνεχίστηκε σε όλη την διάρκεια του 20ου αιώνα αλλά ιδιαίτερα, μετά το 1950, διαβρώνοντας τα αξιακά συστήματα της κοινωνίας της.

Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής ως μέσου για κοινωνική ανέλιξη

Ένα σημαντικό όπλο στην ανελικτική φαρέτρα των Αθηναίων, ήταν η κατοικία, που αποτελεί το σύμβολο της κοινωνικής ανέλιξης.

Μέχρι το 1940 τα κτήρια κατοικιών, λόγω κόστους, σχεδιάζονταν από αρχιτέκτονες για εύπορους πελάτες. Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής της κατοικίας σαν μέσου επιβολής ήταν σημαντικός σε όλη αυτή την περίοδο, κατά την οποία ανεγέρθηκαν σπουδαία κτήρια κατοικιών από μεγάλους αρχιτέκτονες. Φυσικά τα κατώτερα στρώματα μιμούμενα τα κτήρια των ανωτέρων, χρησιμοποίησαν την κατοικία σαν μέσο κοινωνικής ανέλιξης και σε αυτά ο ρόλος της αρχιτεκτονικής ήταν σημαντικός. Αντίθετα μετά το 1950 ο ρόλος της περιθωριοποιήθηκε, εκτός από την περίοδο 1958-66 που χαρακτηρίστηκε και "αρχιτεκτονική άνοιξη" αλλά αφορούσε σε πολύ μικρό αριθμό κτισμάτων. Ήταν η εποχή της απόκλισης της αρχιτεκτονικής πορείας της Αθήνας από τα διεθνή πρότυπα των υπολοίπων Ευρωπαϊκών πόλεων.

Το διαμέρισμα εμφανίζεται κατά την δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου, αρχικά σαν οροφοδιαμέρισμα διπλο-τριπλοκατοικιών και αργότερα, μετά το 1950, στις πολυκατοικίες.

Η θέση της κατοικίας στον χώρο (οικόπεδο) αλλά και στον αστικό ιστό ως παράγοντας κοινωνικής ανέλιξης.

Η εξεταζόμενη έννοια της θέσης της κατοικίας έχει διπλή ερμηνεία και αφορά τόσο την θέση των οικοπέδων στον αστικό ιστό, η οποία συμβάλλει στην κοινωνική ανέλιξη αλλά και την θέση του κτηρίου στο οικόπεδο, που ιδιαίτερα στην περίπτωση των πολυκατοικιών, αποκτά και αυτή σημαντικό ρόλο στην ανέλιξη, λαμβανομένου υπ' όψη ότι προνομιακές θεωρούνται οι γωνιακές πολυκατοικίες, αυτές που τα διαμερίσματά τους βλέπουν στην πρόσοψη και όχι στον ακάλυπτο, αυτές που χτίζονται πανταχόθεν ελεύθερα συστήματα δόμησης, αυτές που διαθέτουν πράσινους χώρους κλπ.

Το διάστημα 1880-1900 υπήρχε αρκετός διαθέσιμος χώρος για ανέγερση κτηρίων και ο πληθυσμός ήταν μικρός. Η εύπορη τάξη προσπαθούσε να ανεγείρει μέγαρα στο κέντρο και κοντά στα ανάκτορα, για λόγους προβολής και επιβολής. Η θέση του οικοπέδου στον αστικό ιστό ήταν γι' αυτούς μεγάλης σημασίας και ακολουθούσαν το μέγεθος και ο βαθμός πολυτέλειας. Η θέση του κτηρίου στον χώρο (οικόπεδο) δεν είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί τα κτήρια αυτά καταλάμβαναν συνήθως ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο αλλά και η Αθήνα δεν διέθετε πολλά κτήρια ώστε να υπάρχει πρόβλημα εύρεσης οικοπέδου ή να δημιουργούν ασφυκτικό περιβάλλον στο νεοαναγειρόμενο. Για την υποτυπώδη, τότε μεσαία τάξη, οι θέσεις αυτές δεν διαδραμάτιζαν τον ίδιο βαρύνοντα λόγο αλλά μόνον η μίμηση των μεγάρων των ευπόρων. Τα μικρομεσαία και εργατικά στρώματα ζούσαν σε κακής ποιότητας καταλύματα.

Μετά το 1922 και την άφιξη των προσφύγων, ο διαθέσιμος οικοπεδικός χώρος άρχισε να περιορίζεται και ο πληθυσμός να αυξάνεται υπερβολικά. Τα εύπορα στρώματα περιχαράκωθηκαν στις "καλές" περιοχές αλλά και τα μικρο-μεσαία ακολούθησαν την ίδια συμπεριφορά, προσπαθώντας να αποφύγουν την μίξη τους με τους εργάτες, πρόσφυγες, τσιγγάνους κλπ., δημιουργώντας τις κοινωνικο-χωρικές ανισότητες. Η έννοια της θέσης του οικοπέδου στον αστικό ιστό άρχισε να αποκτά πρωτεύουσα σημασία, ενώ η πολυτέλεια και το μέγεθος εξακολουθούσε να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη μέχρι και το 1930, που ο μοντερνισμός άλλαξε τα πρότυπα. Η έννοια επίσης του κτηρίου στον χώρο (οικόπεδο) άρχισε να αποκτά επίσης σημαντικό νόημα. Ήταν η εποχή της αρχής της επέκτασης της πρωτεύουσας.

Μετά το 1950 χτίστηκε στην Αθήνα ο μεγαλύτερος αριθμός κτηρίων από ποτέ και ο πληθυσμός της πόλης είχε αυξηθεί κατά 200%. Η πρωτεύουσα συνέχισε την επέκτασή της άναρχα και προς όλες τις κατευθύνσεις. Το διαμέρισμα σε πολυκατοικία γίνεται το όνειρο των μικροαστών. Η διαθεσιμότητα θέσης των οικοπέδων ανέγερσής τους γίνεται πλέον ασφυκτική και πρωτεύουσας σημασίας. Οι έν-

νοιες μεγέθους και βαθμού πολυτέλειας παραμένουν μειούμενες αλλά αναφύονται και άλλες νέες έννοιες ανέλιξης, που αναφέρονται στα διαμερίσματα και είναι ανάλογες με τον αριθμό δωματίων (δυάρι, τριάρι, τεσσάρι κλπ) ή ανάλογες των ορόφων (Α' ορόφου, Β', Γ', ρετιρέ κλπ) ή με ανέσεις (κεντρική θέρμανση, ανελκυστήρες κλπ) ή διαμέρισμα με θέα ή εσωτερικό ή πρόσοψης κλπ. Η θέση των κτηρίων στο οικόπεδο αναδεικνύεται σε πρωτεύουσα, λαμβανομένου υπ' όψη ότι όλοι επιθυμούν θέα και πρόσοψη και απεχθάνονται τους φωταγωγούς και τους ακάλυπτους.

Δεν θα πρέπει να παραληφθεί η διαπίστωση ότι κατά τις εξεταζόμενες περιόδους, η σημαντικότερη συμπίκνωση της μεγαλοαστικής τάξης εμφανίζεται στους δρόμους γύρω από τα ανάκτορα και στην Διονυσίου Αρεοπαγίτου και τα διαμερίσματα αυτά, για τους ευνόητους λόγους προβολής, επιβολής, θέας κλπ., αποτελούν το σημαντικότερο τεκμήριο κοινωνικής καταξίωσης.

Καταφυγή στα καταξιωμένα πρότυπα

Η ταχύτητα αφομοίωσης των ξένων προτύπων, την εξεταζόμενη περίοδο, εξαρτήθηκε από την δεκτικότητα των κατοίκων της πόλης, που αντιδρούσαν ανάλογα με τις ιδεολογικές τους φορτίσεις, το πολιτισμικό και οικονομικό τους υπόβαθρο και τις ιστορικές συγκυρίες της κάθε εποχής και υπήρξε μεγάλη μέχρι το 1940.

Το κυρίαρχο στοιχείο, λοιπόν, που χαρακτηρίζει το αρχιτεκτονικό «κλίμα» της εποχής, είναι εκείνο της αμφιταλάντευσης. Δεν υπάρχει αποφασιστικότητα στις τελικές επιλογές, προκειμένου να καθιερωθεί αυτή η νέα και ταυτόχρονα ελληνική αρχιτεκτονική.

Η Αθηναϊκή κοινωνία, μέχρι το 1940, υποδέχτηκε και αφομοίωσε γρήγορα τον εκλεκτικισμό κατά το Γερμανικό πρότυπο, τα γαλλικά πρότυπα, τον μοντερνισμό αλλά και σε μικρότερο βαθμό την λαϊκότροπη αρχιτεκτονική. Ήταν η περίοδος που ανεγέρθηκαν σπουδαία και μνημειακά κτήρια κατοικιών.

Μετά το 1950, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ευνοείται η συντηρητική επιστροφή στην αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου σε μικρό βαθμό και αργότερα η αθρόα εισαγωγή της αμερικάνικης κουλτούρας. Τα πρότυπα εκλεκτικισμού και μοντερνισμού αλλά και τα λαϊκότροπα έπαιξαν ρόλο σε πολύ λίγες κατοικίες, που σχεδιάστηκαν από τους μεγάλους αρχιτέκτονες της εποχής.

Οι κάτοικοι της Αθήνας, λόγω οικονομικών δυσχερειών, κατέφυγαν σε μαζικές οικοδομήσεις ανται-

σθητικών πολυκατοικιών, με την επινόηση της αντιπαροχής, πρόχειρα σχεδιασμένων και αισθητικά υποβαθμισμένων από τους "εργολάβους", που δεν είχαν καμία σχέση με τις καλαισθητές του μεσοπολέμου κι' είχαν σαν συνέπεια την σημερινή καταθλιπτική και μίζερη εικόνα της. Η πόλη ξανακτίστηκε σχεδόν χωρίς κεφάλαια και επεκτάθηκε άναρχα, καθ' ύψος και κατά πλάτος, σε ελάχιστο χρόνο, εξυπηρετώντας έτσι την με κάθε τρόπο κοινωνική ανέλιξη μέσα από την μικροιδιοκτησία.

Αν και δεν μπορεί κανείς να κατηγοριοποιήσει το σύνολο των έργων της περιόδου αυτής, μπορεί να πει ότι κατατάσσεται στον διεθνή φονξιοναλισμό (λειτουργισμό).¹⁹³

Οι χώροι της υποδοχής της κατοικίας ως τεκμήρια κοινωνικής ανέλιξης

Οι χώροι υποδοχής, διαπιστώνεται πως σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1880-1940, αποτελούν έννοιες ζωτικής σημασίας για την κατοικία, για την κοινωνική προβολή/ανέλιξη και τις δημόσιες συναναστροφές και εκφράστηκαν χωρικά με διάφορους τρόπους. Η αντιμετώπιση τους διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή, ανάλογα με τα ισχύοντα πρότυπα, την οικονομική και κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη. Τονίζεται όμως η χρήση των μεγάλων χώρων υποδοχής στα μέγαρα, των μεγάλων κλιμακοστάσιων και της εσωτερικής διαρρύθμισης των τριών ζωνών, σύμφωνα με τα εκλεκτικιστικά γερμανικά αλλά και τα γαλλικά πρότυπα. Αυτοί οι χώροι υποδοχής υπήρξαν η αποθέωση της προβολής των ιδιοκτητών, με τον πολυτελή και πολλές φορές μουσειακό χαρακτήρα τους.

Με την είσοδο του Μοντερνισμού η σημασία των εννοιών αυτών μειώνεται, χωρίς όμως να εξαφανιστεί. Ο πολυτελής χαρακτήρας των χώρων υποδοχής υποχωρεί και αντικαθίσταται με τις σαλοτραπεζαρίες και χωλ, που ο κάθε χρήστης, στα πλαίσια του εφικτού, φροντίζει για την κατά το δυνατόν καλύτερη επιπλο-διακόσμησή τους, γιατί αποτελούν την πρώτη εικόνα του νεοεισερχομένου επισκέπτη. Καταβάλλεται η μέγιστη δυνατή προσπάθεια ώστε στα διαμερίσματα οι χώροι αυτοί να βλέπουν προς την πρόσοψη. Η κοινωνική θέση των ιδιοκτητών προβάλλεται πλέον μέσω των ανέσεων και των παροχών που προσφέρει το διαμέρισμα αλλά και από την θέα του.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο (1950), οι χώροι αυτοί καταβάλλεται προσπάθεια να βλέπουν προς την πρόσοψη αλλά είναι πλέον μικροί, λιποί, ενοποιημένοι ή και συγχωνευμένοι, διαδρα-

.....

193 Κωνσταντίνου Γ. Πατέστου, «Όψεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής», επισκόπηση του έργου: Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής του Παναγιώτη Τσακόπουλου, bookpress, 05 /5/2014

ματίζοντας όμως πάλι τον ρόλο της προβολής του χρήστη και της κοινωνικής του καταξίωσης, μέσα στα πλαίσια των οικονομικών δυνατοτήτων του.

Η ιδιωτικότητα-συλλογικότητα ως έκφραση κοινωνικής ανέλιξης

Κατά το διάστημα 1880-1900 η ιδιωτικότητα κατείχε σημαντικότερη θέση στον σχεδιασμό των κατοικιών, η οποία κατά τον Μεσοπόλεμο βαίνει μειούμενη, πιθανόν και για οικονομικούς λόγους. Η ιδιωτικότητα απαιτεί περισσότερους χώρους, πόρτες, ακόμα και ορόφους παλαιότερα κλπ, γι'αυτό συναντάται σε ευπορότερες κατοικίες μεγαλύτερη ιδιωτικότητα.

Αντίθετα κατά τον μεσοπόλεμο διακρίνονται προσπάθειες των αρχιτεκτόνων να προσδώσουν μία ποιότητα ζωής στην πολυκατοικία, με την επίτευξη συλλογικότητας αλλά καλών συνθηκών διαβίωσης. Προσπάθησαν να δημιουργήσουν κτήρια με εσωστρεφείς "γειτονιές", με αυτονόμηση κάθε διαμερίσματος αλλά και με ταυτόχρονη επικοινωνία μεταξύ τους, μέσω στεγασμένων και υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων και με τον περιβάλλοντα αστικό χώρο. Αυτές οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν, όπως άλλωστε έδειξε και το συμβολικό κτήριο της «Μπλε πολυκατοικίας», της οποίας οι χώροι αυτοί εγκαταλείφθηκαν.

Στην πολυκατοικία της αντιπαροχής του 1950-70 οι έννοιες αυτές χάνουν την αξία τους. Παραμένει ωστόσο η προσπάθεια της ιδιωτικότητας, σε νηπιακό όμως βαθμό αλλά όχι και της συλλογικότητας. Αντίθετα ενισχύεται μάλλον ο απομονωτισμός των ενοίκων των πολυκατοικιών.

Η πολυκατοικία ως τεκμήριο κοινωνικής ανέλιξης

Η συστηματική προβολή των διαμερισμάτων την εποχή του 1950, καλλιεργεί, έντεχνα, την επιθυμία κατοίκησης σε διαμερίσματα που ικανοποιούν τις σύγχρονες ανάγκες, αν και πολλές απ' αυτές ήταν επίπλαστες, προκατασκευασμένες και παροδικές. Με την εισαγωγή των όρων διάρι, τριάρι κλπ, προσόψεως, γωνιακή, ρετιρέ με μπαλκόνια, με πράσινο, με θέα κλπ, ιεραρχείται και η ικανότητα κοινωνικής ανέλιξης των μικροαστών, με μέγιστο ιδανικό της εποχής το ρετιρέ σε γωνιακή πολυκατοικία φυσικά.

Η πολυκατοικία έγινε το εκχυδαϊσμένο "εργολαβικό" λάβαρο της επιθυμίας για κοινωνική ανέλιξη των

μικροαστών. Της άκρατης αυτής επιθυμίας, που εξελίχθηκε σε εξωφρενική ατομικότητα, ανάδειξη του μέτριου και περιττού και αποφυγή οποιασδήποτε μέριμνας για το περιβάλλον και την ταυτότητα της πόλης.

Άκρατη ήταν και η άνευ όρων εισαγωγή κακέκτυπων αμερικάνικων προτύπων και του δήθεν μοντερνισμού ή μεταμοντερνισμού, που ακολούθως διαστρεβλώνονται επί το οικονομικότερο σε κουτιά, για να επιτευχθεί ο σκοπός της μικροαστικής ανέλιξης.

Ο αντικατοπτρισμός της κοινωνικής ανέλιξης στην εξέλιξη της πόλης

Φυσικά η οικοδομική δραστηριότητα του 1950 ήταν η «ατμομηχανή» της οικονομίας και το κράτος την άφησε ανεξέλεγκτη να μεγαλουργήσει, λύνοντας έτσι το οξύ θέμα στέγασης, χωρίς οικονομική του δαπάνη και συμμετοχή.

Η εφεύρεση της αντιπαροχής, έλυνε με ένα τρόπο το επιτακτικό θέμα. Ο κάθε μικροαστός έβλεπε να πραγματοποιείται το όνειρό του για μία φτηνή στέγη με ανέσεις. Οι «εργολάβοι» της εποχής πήραν στα χέρια τους την κατάσταση και το κράτος παρέμεινε θεατής. Δυστυχώς πολλά από τα οικοδομήματα του δευτέρου ημίσεως του 20ου αιώνα, χτίστηκαν με μοναδικό στόχο το κέρδος.

Επεκράτησαν πολυκατοικίες με διαμερίσματα κουτιά, σε τεράστιο για την πόλη αριθμό, που μπορεί να προσέφεραν κάποιες ανέσεις εποχής, αλλά χωρίς ενδιαφέρον για την ομορφιά των χώρων και την ποιότητα της ζωής των ανθρώπων. Το διαμέρισμα «με επιπλώσεις παντός τύπου και ρυθμού σε συνδυασμό με τον καλό γάμο», όπως διατυπώνεται σε διαφήμιση της εποχής, έγινε το όνειρο κάθε ανύπαντρης κοπέλας.

Οι όψεις αυτών των κτηρίων είναι απεχθείς και προκαλούν θλίψη. Οι κεντρικές τους είσοδοι και τα κλιμακοστάσιά τους ήταν ασφυκτικά περιορισμένα σκοτεινά και άτεχνα. Οι στενοί δρόμοι, πλασιωμένοι από τα ψηλά τοιμεντένια τείχη, αποκλείουν κάθε ελπίδα ευ ζην. Από ψηλά η πόλη είναι μια μπετονένιο συνονθύλευμα αντιαισθητικών δωματίων, με εξογκωμένες απολήξεις κλιμακοστασίων και φρεατίων ανεγκυστήρων, διανθισμένων με άπειρες κεραίες, εξαερισμούς αποχετεύσεων και κάτοπτρα ηλιακών συλλεκτών.

Ο ερχομός της πολυκατοικίας αντιπαροχής, εξαφάνισε την γοητεία της αυλής, της γειτονιάς και την ταυτότητα περιοχών όπως η Κυψέλη, το Παγκράτι και τα Εξάρχεια. Η λυσσαλέα αναζήτηση γης για

ανέγερση, εξαφάνισε τους πράσινους πνεύμονες, που τόσο έχει ανάγκη η πόλη. Αποκλείεται κάθε συλλογικότητα ενώ αντίθετα ενισχύεται ο απομονωτισμός ακόμα και ανάμεσα στους χρήστες του ιδίου κτηρίου.

Η σφοδρή επιθυμία των μικροαστών για καταξίωση εξέθρεψε ένα νέο δομικό κύτταρο. Το νέο αυτό κύτταρο, με τις καρκινικές ιδιότητες, επεκτάθηκε ταχύτατα και κατέστρεψε στο διάβα του, οτιδήποτε αξιόλογο συναντούσε, προσδίδοντας στην πρωτεύουσα την τραγική σημερινή της εικόνα.

Στη διάρκεια της οκταετίας κατεδαφίζεται και εξαφανίζεται σχεδόν το ιστορικό κέντρο της Αθήνας του 1880-1940 και χάνονται πολλές ευκαιρίες για την αναβάθμιση της αρχιτεκτονικής. Το κράτος άργησε να πάρει τα κατάλληλα μέτρα για την σωτηρία των μοναδικών αυτών κτηρίων. Αλλά ακόμα και σήμερα υπάρχουν κτήρια, σκιές μιας άλλης ένδοξης εποχής και χαρακτηριστικά της ιστορικής ταυτότητας της πόλης, που καταρρέουν χωρίς να ενεργοποιηθούν κανένα φορέα.

Η απουσία εγκεκριμένου ρυθμιστικού σχεδίου ενίσχυσε τους ρυθμούς αύξησης των αυθαιρέτων κατοικιών στις παρυφές της πόλης (πχ. Δυτικά προάστια), από τους εσωτερικούς μετανάστες χαμηλών εισοδημάτων, που δεν είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν διαμερίσματα. Η αυθαιρεσία priμοδοτήθηκε από την κρατική αδιαφορία ή ανικανότητα.

Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1967-1970 δεν είναι μόνο το ότι επιταχύνονται τα αρνητικά φαινόμενα της προηγούμενης φάσης, δηλαδή η άναρχη και ισοπεδωτική ανάπτυξη της πρωτεύουσας, η ευτέλεια του αρχιτεκτονικού της εκμοντερνισμού, η κακοποίηση της ιστορίας της αλλά και του αττικού τοπίου. Η αυθαιρεσία καταβάλλεται προσπάθεια να καταπολεμηθεί αλλά priμοδοτείται η πολυκατοικία, δίνονται επί πλέον όροφοι, δάνεια, επεκτάσεις σχεδίων και ωφελούνται και πάλι οι "εργολάβοι". Είναι και η οριστική απώλεια του αστικού χαρακτήρα και του ευρωπαϊκού προτύπου.

Η ραγδαία και επίπλαστη αυτή ευημερία σύντομα οδήγησε στον εκφυλισμό της πόλης. Η πολυκατοικία της αντιπαροχής αποτελεί το «μικροαστικό έπος της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής».¹⁹⁴

.....

194 Κωνσταντίνου Γ. Πατέστου, «Όψεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής», επισκόπηση του έργου: *Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής του Παναγιώτη Τσακόπουλου*, bookpress, 05 /5/2014

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βρυχέα, Άννη *Κατοίκηση και Κατοικία: Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Elleb, Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne*, Paris 1880-1914, A.A.M/ HAZAN, 1995

Κωτσάκη, Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*, Ποταμός 2007

Μαρμαράς, Εμμανουήλ, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας* Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ 1991

Μπίρης Η. Κώστας, *Αι Αθήναι 1830-1966 από του 19ου αιώνα εις τον 20ο αιώνα*, εκδόσεις Μέλισσα 1999

Μπίρης Γ. Μάνος, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003

Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011

Φιλιππίδης, Δημήτρης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1984

Ελισάβετ Σακελλαρίου, *Περικλής Α. Σακελλάριος, Αρχιτέκτων*, εκδ. Ποταμός, 2006

Φεσσά-Εμμανουήλ Ε., Μαρμαράς Ε., *12 αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις κρήτης, Ηράκλειο, 2005

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, *Ανάκτορα στην Ελλάδα*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, εκδ. Μέλισσα

Μαριλένα Κασιμάτη, *Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2010

Η Αθήνα στον 20ο αιώνα-Η Αθήνα όπως δεν φαίνεται 1940-1985, υπουργείο πολιτισμού-σύλλογος αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ., 1985

Δέρπτης Β. Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, Α' τόμος & Β' τόμος, εκδ. εστία, 2013

Πετμεζάς Σ., «Δημογραφία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, 1900-1922, Οι Απαρχές, Τόμος Α1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978

Δημήτρης Ν. Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Αθήνα, εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2008

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ.Ασία, τόμος 1^{ος}, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 12/1/2002

Καρδαμίτση Αδάμη Μ., *Ερνέστ Τσίλλερ 1837-1923, Η τέχνη του κλασικού*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2006

Νίκος Βαλσαμάκης: *Αρχιτέκτων*, μτφ. Παπαδημητρίου Γιάννης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007

Μουσείο Μπενάκη, *Αθήνα 1839-1900 Φωτογραφικές μαρτυρίες*, εκδ. ΑΒΒ, Β' έκδοση, Αθήνα 2004

Βασίλης Φίλιας, *Δεκατέσσερα δοκίμια κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμάνης, 1991

Ανδρέας Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής δομής*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, 1993

Β. Πατρώνης, Ελληνική οικονομική ιστορία ,οικονομία , κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος} -20^{ος} αιώνας), ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών Ε.Μ.Π., 2015

Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς-Βάνιας*, Θεσσαλονίκη, 1993

Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα μεσογειακών μελετών, Αθήνα, 1986, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986

Αγριαντώνη Χρ., *Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909*, Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τόμος 5ος

Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάνη, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, Αθήνα, 2008

Γκιζελή, Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, 1984

Σ. Κουκά, Κ. Μαγουλά, Ε. Σπυροπούλου, *Πολοδομία - Αναλυτική προσέγγιση του αστικού χώρου*, ερευνητική εργασία Ε.Μ.Π, 2012-13
Θ. Τσαφούλιας, *Η αστική πολυκατοικία σε εξέλιξη*, διάλεξη, Ε.Μ.Π, Ιανουάριος 2008

Ελισάβετ Κοτζιά, *Η μεταπολεμική ατμόσφαιρα. Εμφυλιακή σύγκρουση και μετεμφυλιακή συντριβή, «Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974»*, Πόλις, Αθήνα, 2006

Σαμαρά-Γκαίτλιχ, Ν., *Ιχνογραφία Πατησίων (Τα Πατήσια κάποτε...)*, Αθήνα, 1993

Περιοδικά-'Άρθρα

Αρχιτεκτονικά Θέματα 1967-2013

Θέματα Χώρου και Τεχνών 1970-2013

Αρχιτεκτονική 1966-1967

Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε.

Καραμούζη, Α., «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα-Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 11-12/4/1997, Αθήνα, 1999

Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα από τον ύστερο 19ο αιώνα έως το 1940 _Πολοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική δημιουργία» , Αρχιτεκτονικές ματιές , 4.9.2014

Βάσω Ρούσση, Ένθεν και ένθεν της Πατησίων. Από τον εκλεκτικισμό στο μοντέρνο, στο χώρο εξάπλωσης της μεσοπολεμικής αστικής κατοικίας, ομιλία από την ημερίδα «Η Καταγραφή κτηρίων του 19ου και 20ού αιώνα στο 5ο και 6ο Διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων», Monumenta, 2015

Λύντια Τρίχα, «Ο Χαρίλαος πίσω από τον Τρικούπη, ο μεγάλος εκσυγχρονιστής», Ηγέτες, Καθημερινή

Εμμανουήλ Μ. , Πετρίδου Β., Τουρνικιώτης Π. , *Η Ιστορία των τεχνών στην Ευρώπη*, Τόμος Β, Έικαστικές τέχνες στην Ευρώπη από τον 18° ως τον 20° αιώνα ,ΕΑΠ, Πάτρα ,2008

Δημήτρης Αντωννάκης, Διάλεξη , «προβλήματα κατοίκησης :Πολυκατοικία –Τυπολογική πολυπλοκότητα ή σύνθετη τυπολογία», σχολή ΕΜΠ

Ι. Πολύζος, Φ. Βαταβάλη, Συνέδριο: «Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές : Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ένωση», Πληθυσμιακές μεταβολές και πολεοδομικές ανακατατάξεις στην Μητροπολιτική Αθήνα στο διάστημα 1991-2001, Μάρτιος 2009, Κέντρο έρευνας της ελληνικής κοινωνίας- Ακαδημίας Αθηνών

Ζ.Δεμεθάς, Σ. Τσιλένης , «Προβλέψεις πληθυσμού και απασχόλησης στα πρόσφατα σχέδια της Αθήνας» ,Σύγχρονα θέματα, Όψεις της μεταπολεμικής Αθήνας, εκδ. περιοδικά , τεύχος 27, Ιούνιος 1986

Κωνσταντίνου Γ. Πατέστου, «Όψεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής», επισκόπηση του έργου: *Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής του Παναγιώτη Τσακόπουλου*,bookpress, 05 /5/2014

Πάνος Δραγόνας, Μετά (την) ιδιωτικότητα: Βασικές έννοιες για τη σύγχρονη αστική κατοίκηση, Κείμενο εισήγησης στο Συμπόσιο με θέμα "Κατοικία: Σχεδιάζω, κατασκευάζω, σκέπτομαι" από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΑΠΘ, 25-27 Φεβρουαρίου 2011

Ελένη Φεσσά - Εμμανουήλ, «Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα , *Αρχιτεκτονικές ματιές* ,8.1.2010

Διαδικτυακές Πηγές

Γιόκαρη Λυδία - Χανής Βασίλειος , «Μια σύγχρονη εξοχική πολυκατοικία στη Φιλοθέη: Η πολυκατοικία επί της Λεωφόρου Κηφισίας 272 του Νίκου Βαλσαμάκη», Επιστημονική ημερίδα, μουσείο Μπενάκη, 2015

<https://issuu.com>

<http://www.eie.gr>

<http://www.greekarchitects.gr>

www.arch.ntua.gr

<https://ocw.aoc.ntua.gr>

<http://domesindex.com>

<http://www.demography-lab.prd.uth.gr>

<http://www.blod.gr>

<http://iekemtee.gr>

Έβνα Αξιοπούλου _Ελισάβετ Περτιγκόζολου, Αποτυπώσεις του αστικού μύθου, Διάλεξη , ΕΜΠ (2012)

<http://press.ntua.gr/documents/KEFALAIO1.pdf>

<http://www.culture2000.tee.gr>

<http://www.archaiologia.gr>

<http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-C102/document/4c699959405o/4e009d9fkkqj/4e009d9fs7tz.pdf> «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση»

<http://press.ntua.gr/documents/KEFALAIO1.pdf>
«Τα δυτικά αισθητικά πρότυπα στην ελληνική κοινωνία»

http://morfologia.arch.duth.gr/3o_etos/3o_exam_VI/eklektikismos.pdf

http://oceanis.lib.puas.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2778/civ_41988_41717.pdf?sequence=1

Παπαδάκη Αλεξάνδρα- Τσαπάκη Έλενα ,ερευνητική εργασία , *Νεοελληνική αρχιτεκτονική και ταυτότητα το ζήτημα της ελληνικότητας* , Ξάνθη 2010

Γ .Μπούμπα, Διπλωματική εργασία, *Ο κόσμος του σκιάφωτος*, Α.Π.Θ, Φιλοσοφική σχολή, 2014

Πηγές εικόνων

1. διαφήμιση εντός του περιοδικό Αρχιτεκτονικής,
Αννα Αξιοπούλου _Ελισσάβετ Περτιγκιόζου,Αποτυπώσεις του αστικού μύθου,Διάλεξη
,ΕΜΠ(2012),σελ.20
2. Εξώφυλλα από το περιοδικό Αρχιτεκτονικής
3. προσωπικό κολλάζ της μεταφοράς της τομής του Γ.Ο.Κ σε τρισδιάστατη τομή κτιρίου,
Αννα Αξιοπούλου _Ελισσάβετ Περτιγκιόζου,Αποτυπώσεις του αστικού μύθου,Διάλεξη
,ΕΜΠ(2012),σελ.45
4. προσωπικό κολλάζ χρονοδιαγράμματος,
εικόνα_ <http://www.fortunegreece.com/article/re-think-athens-polikatikia-tis-antiparochis/>
5. προσωπικό κολλάζ
6. προσωπικό κολλάζ από όψεις σχεδίων του Ε. Τσίλλερ,
εικόνες_ Μαριλένα Κασιμάτη, «Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο
Αλεξάνδρου Σούτζου,2010, σελ.184,194,200,201
7. Άποψη της Αθήνας από την Ακρόπολη,1890,
Μουσείο Μπενάκη ,«Αθήνα 1839-1900 Φωτογραφικές μαρτυρίες», εκδ.ΑΒΒ, Β' έκδοση, Αθήνα
2004,σελ.231
8. Μετακινήσεις πληθυσμών,
<http://www.newsbomb.gr/ellada/ethnika/story/665348/san-simera-1923-antallagi-plithysmon-aname-sa-stin-ellada-kai-tin-toyrkia>
9. πίνακας της πληθυσμιακής εξέλιξης της πρωτεύουσας,
Α.Αθανασίου-ΜπουγιούρηςΚ.,Συστήματα κατοίκησης στην αθηναϊκή πολυκατοικία 1830-2013,ερευνητική
εργασία,Χανιά 2013,σελ.9

10. εργατική τάξη στον σιδηρόδρομο,
<http://slideplayer.gr/slide/2941858/>

11. αστική τάξη εποχής,
<http://slideplayer.gr/slide/2941858/>

12. ομογενείς,
<http://www.slideshare.net/Kvarnalis75/11-t>

13. αγροτική τάξη,
<https://gr.pinterest.com/veroniquezerath/jean-fran%C3%A7ois-millet/>

14. κοινωνική διαστρωμάτωση,
<https://gr.pinterest.com/pin/72409506478863391/>

15. διάγραμμα μετακίνησης

16. Άποψη Οδού Φιλελλήνων,
<http://socialsecurity.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%AC-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1-%CE%BC%CE%AD%CF%83%CE%B1-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CE%BA/>

17. Άποψη Οδού Αθηνάς,
<http://socialsecurity.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%AC-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1-%CE%BC%CE%AD%CF%83%CE%B1-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CE%BA/>

18. Μέγαρο Σλήμαν,
Μαριλένα Κασιμάτη, «Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.184
19. Μέγαρο Σταθάτου,
Μαριλένα Κασιμάτη, «Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.194
20. μεσοαστικό σπίτι ,στις οδούς Γ' Σεπτεμβρίου και Ηπείρου,1890,
Ρούσση Βάσω, Τα σπίτια του Μεσοπολέμου στην Αττική : αστική ,προαστιακή , εξοχική κατοικία διδακτορική διατριβή ΕΜΠ ,Αθήνα 2011,σελ.342
- 21.διπλοκατοικία στην οδό Κολοκυνθούς,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.80
22. διπλοκατοικία στην οδό Παλαιολόγου 25,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.84
23. χάρτης της Αθήνας το 1885,
Μπίρης Η. Κώστας Αι Αθήναι 1830-1966 από του 19ου αιώνα εις τον 20ο αιώνα εκδόσεις Μέλισσας 1996,σελ.201
24. χάρτες απεικόνισης των κοινωνικών δομών στο δήμο Αθηναίων ανα ενορία,
<http://www.athenssocialatlas.gr/en/entries/>
25. αστοί ,
Μουσείο Μπενάκη ,«Αθήνα 1839-1900 Φωτογραφικές μαρτυρίες», εκδ.ABB, Β' έκδοση, Αθήνα 2004,σελ.213
- 26.Άποψη της Αθήνας από τον Λυκαβηττό, 1875,
Μουσείο Μπενάκη ,«Αθήνα 1839-1900 Φωτογραφικές μαρτυρίες», εκδ.ABB, Β' έκδοση, Αθήνα 2004,σελ.142

27. Άποψη της Αθήνας από την πλατεία Συντάγματος,
http://logiaapla.blogspot.gr/2012/02/blog-post_7106.html

28. Άποψη της Αθήνας από το Λυκαβηττό,
http://history-pages.blogspot.gr/2011/12/1850-1920_16.html

29. Άποψη της Αθήνας από την πλατεία Ομονοίας,
http://history-pages.blogspot.gr/2011/12/1850-1920_16.html

30.τομή γαλλικού hotel στην πόλη Reims του αρχιτέκτονα , A.Gosset,1880,
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995,κεφ.2, σελ.37

31.villa cassalete ,Aachen , του αρχιτέκτονα Eduard Linse,1892.
Wolfgang Bronner,Die Burgerlich Villa in Deutschland 1830-1890,σελ. 515,516

32.κατοικίες Τσίλλερ-κολλαζ ,
Μαριλένα Κασιμάτη, *Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο
Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.184-210

33. Προεδρικό μέγαρο-Ανάκτορα του Διαδόχου,
http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=117

34.κάτοψη προεδρικού μεγάρου,
Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, «*Ανάκτορα στην Ελλάδα*», Εθνικό Ιστορικό Μουσείο,
εκδ. Μέλισσες,σελ.248

35. εσωτερική οπτική του προεδρικού μεγάρου -κεντρικό κλιμακοστάσιο,
Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμ, «*Ανάκτορα στην Ελλάδα*», Εθνικό Ιστορικό Μουσείο,
εκδ. Μέλισσες,σελ.253

36. τυπολογικές διατάξεις,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.66

37. κάτοψη ισογείου διπλοκατοικίας Κοκοροπούλου,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.77
38. κάτοψη ορόφου διπλοκατοικίας Κοκοροπούλου,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.77
39. κατόψη ισογείου της διπλοκατοικίας στην Παλαιολόγου 25,
Μπίρης Γ.Μάνος Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925 εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.85
40. κατόψη ορόφου της διπλοκατοικίας στην Παλαιολόγου 25,
Μπίρης Γ.Μάνος, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925* ,εκδόσεις Μέλισσα ,Αθήνα 2003,σελ.85
41. πολυκατοικία Πεσμαζόγλου,
Μαριλένα Κασιμάτη, «*Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.200
42. πολυκατοικία Βουγά,
Μαριλένα Κασιμάτη, «*Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.201
43. κάτοψη πολυκατοικίας Πεσμαζόγλου,
Μαριλένα Κασιμάτη, «*Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.200
44. Άποψη της πολυκατοικίας Πεσμαζόγλου,
http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=28
45. κάτοψη ορόφου μεγάρου Βουγά,
Μαριλένα Κασιμάτη, «*Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.201
46. πρόσοψη του μεγάρου Κουπά,
Μαριλένα Κασιμάτη, «*Ερνέστος Ζίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923)*», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου,2010,σελ.199

47. προσωπικό κολλάζ_ πολυκατοικιών της εξεταζόμενης περιόδου

48. εργατική τάξη_εκβιομηχάνιση,

<http://www.haniotika-nea.gr/i-zoi-ergaton-ke-agroton-stin-ellada-tou-mesopolemou/>

49. βιομηχανική μονάδα,

<http://cemantron-anastasia.blogspot.gr/2015/06/20-1920-1930.html>

50. πρόσφυγες,

<http://mikrometoxos.gr/%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%B-F%CE%B9-%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%AD%CF%86%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BD-%CF%80%CF%81%CF%8C-%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7/>

51. προσφυγικά καταλύματα,

<http://mhlia.blogspot.gr/2011/04/blog-post.html>

52. αστική τάξη,

Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/

HAZAN,1995,κεφ. Ι, σελ.20

53. οπαδοί Βενιζέλου-οπαδοί Κωνσταντίνου 1917 εθνικός διχασμός,

http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/Istoria_c/c-07-32.htm

54.περίοδος δικτατορίας Μεταξά-1936,

<http://elldiktyo.blogspot.gr/2015/01/thanatos.metaxa.html>

55_ χάρτης σχηματικής απόδοσης του λεκανοπεδίου το Μεσοπόλεμο,

Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή ,*Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011,σελ.144

56_ χάρτης της Αθήνας-κοινωνική απόδοση στον χώρο,

Μπίρης Η. Κώστας, *Αι Αθήναι 1830-1966 από του 19ου αιώνα εις τον 20ο αιώνα* ,εκδόσεις Μέλισσας 1996,σελ.319

57. χάρτης προαστίων,
Βασιλική Ρούσση, Διδακτορική διατριβή, *Τα σπίτια του μεσοπολέμου στην Αττική: προαστιακή, εξοχική κατοικία*, ΕΜΠ, 2011,σελ.141
58. χάρτης κατανομής πολυκατοικιών στην Αθήνα,
<http://slideplayer.gr/slide/5763865/>
- 59.χάρτης ανωτέρων και λαϊκών στρωμάτων στον δήμο Αθηναίων,
<http://www.athenssocialatlas.gr/en/>
60. προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών της δεκαετίας του 20'
- 61.διαφημιστική καταχώρηση στο περιοδικό Compagnie nationale des radiateurs ,
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995,κεφ.XV, σελ.367
62. διάταξη του hotel particulier,
Κωτσάκη ,*Αμαλία Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες* ,Ποταμός 2007,σελ.165
- 63.μονοκατοικία στην οδό Championnet, αρχιτέκτονας J.Valentin,1892,
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995,κεφ.3 ,σελ.98
64. maison de rapport,
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995, κεφ.XIV, σελ.367
65. απεικόνιση τραπεζαρίας γαλλικών προτύπων, "Le diner effet de lampe"
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995, κεφ.IV, σελ.104

66. απεικόνιση σαλονιού γαλλικών προτύπων," La soiree",
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995, κεφ.ΙΙΙ, σελ.62
67. παλιά διάταξη γαλλικής κατοικίας-νέα,
Elleb ,Monique avec Anne Debarre *L' Invention de l' habitation moderne* ,Paris 1880-1914,A.A.M/
HAZAN,1995, κεφ.2 ,σελ.55
68. κάτοψη διαμερίσματος σε παρισινή αστική πολυκατοικία στην λεωφόρο DaumasnilA.Borgeaud,
1906,
Κωτσάκη ,Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*
,Ποταμός 2007,σελ.208
69. κάτοψη διαμερίσματος σε παρισινή αστική πολυκατοικία στο Saint Germain,
Κωτσάκη ,Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*
,Ποταμός 2007,σελ.208
70. κάτοψη διαμερίσματος της πολυκατοικίας Μαρκόπολι του Νικολούδη,
Κωτσάκη ,Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*
,Ποταμός 2007,σελ.206
71. είσοδος πολυκατοικίας στο Κολωνάκι Ηρακλείτου 6,1937,
Βασιλοπούλου Δ., Παλάτζα Αργυρή, *Η αποδόμηση της πολυκατοικίας_ανάλυση των χωρικών συνθηκών στα πλαίσια της πολυκατοικίας η εναλλαγή της κλίμακας ως εργαλείο μελέτης*, ερευνητική εργασία
2015, σελ.19
72. κάτοψη διαμερίσματος Νικολούδη,
Κωτσάκη ,Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*
,Ποταμός 2007,σελ.210
73. χώροι υποδοχής διαμερίσματος Νικολούδη,
Κωτσάκη ,Αμαλία *Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Αρχιτεκτονικά οράματα, Πολιτικές χειρονομίες*
,Ποταμός 2007,σελ.211

74. έπιπλα αθηναϊκής κατοικίας, εκλεκτικής σύνθεσης,
<http://press.ntua.gr/documents/KEFALAI01.pdf>

75. κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Δημητριάδη,
Μαρμαράς ,Εμμανουήλ , *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας* Πολιτιστικό Τεχνολογικό
Ίδρυμα ΕΤΒΑ 1991,σελ.257

76. κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας Μανωλκίδη,
Φεσσά-Εμμανουήλ Ε., Μαρμαράς Ε.,«*12 αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*» ,πανεπιστημιακές εκδόσεις
κρήτης, -Ηράκλειο,2005,σελ.66

77. διάγραμμα τυπικού διαμερίσματος της περιόδου: Θεοδώρα Ζαράνη

78. το modulator του Le Corbusier,
www.itscannizzaro.net/arte/password/partenone/partenone.htm

79. προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών του 30'

80. διάγραμμα ελάχιστης κατοικίας,
Λάκκα Χριστίνα,Παπαδάτου Κωνσταντίνα ,*Minimum Vivendi*, ερευνητική εργασία,2014,κεφ.5, σελ.56

81.διάγραμμα living-room,
Αρχιτεκτονικά Θέματα, *Πολυκατοικία_προβλήματα κατοικησιμότητας ,επικοινωνίας, προτύπων και
συμβόλων*, σελ.159

82.διάγραμμα τυπικού διαμερίσματος ορόφου

83.μπλε πολυκατοικία,
http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B132_t.html

84. κάτοψη ορόφου της μπλε πολυκατοικίας,
Μαρμαράς ,Εμμανουήλ , *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας* Πολιτιστικό Τεχνολογικό
Ίδρυμα ΕΤΒΑ 1991,σελ.264

85. πολυκατοικία Μιχαηλίδη,
<https://issuu.com/xirokostasmichail/docs/>

86. κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας στη γωνία Στουρνάρη & Ζαΐμη: Θεοδώρα Ζαράνη

87. δαγραμματική τομή τυπικής πολυκατοικίας της περιόδου,

88. εικόνα Αθήνας -Ιλισσός,
<http://www.lifo.gr/mag/features/3725>

89. κολλάζ πολυκατοικιών ,

90. διάγραμμα αύξησης πληθυσμού στην Αθήνα, 1834-1951

91. οδός Αθηνάς,
<http://eliaserver.elia.org.gr/elia/site/content.php>

92. πλατεία Συντάγματος,
<http://www.athenstimeout.gr/blogs/i-athina-toy-1960-mesa-apo-ena-ploysio-fotografiko-almpojym>

93. διαφήμιση των ξενοδοχειακών μονάδων Ξενία,
<http://www.crete-news.gr/%CF%84%CE%BF-%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CE%B4%CE%B-F%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7%CF%83-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%89%CE%BD>

94_ χάρτης της Αθήνας του 1950,
Μπίρης Η. Κώστας, *Αι Αθήναι 1830-1966 από του 19ου αιώνα εις τον 20ο αιώνα* ,εκδόσεις Μέλισσας 1996,σελ.323

95_ "Three Magnets" diagram_Ebenezer Howard,
<http://www.victorianweb.org/art/architecture/suburbs/1.html>

96. Αθήνα του 60' _ανοικοδόμηση με αντιπαροχή,
<http://fouagie.gr/2014/11/11/%CE%B1%CF%80%CE%BF-%CF%84%CE%BF-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%86%CE%B9%CE%BE-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CE%BC%CE%BF/>

97. κολλάζ πολυκατοικιών από δημοσιεύσεις στο περιοδικό Αρχιτεκτονικής,
https://issuu.com/elizapert/docs/online_upload_issuu1

98. κολλάζ πολυκατοικιών

99. διαφήμιση πολυκατοικίας με διαμερίσματα προς πώληση, του αρχιτέκτονα Ε. Βουρέκα, Άννα Αξιοπούλου _Ελισσάβετ Περπιγκιόζολου, Αποτυπώσεις του αστικού μύθου, Διάλεξη ,ΕΜΠ(2012),σελ.89

100. προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών από Αρχιτεκτονικά Θέματα_ εκλαϊκευση του μοντέλου

101. κάτοψη ορόφου πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού και Μουρούζη _τυχαίες διατάξεις, Α.Ε.Τζάκου ,Αρχιτεκτονικά Θέματα,Η εξέλιξη της πολυκατοικίας μετά τον πόλεμο, σελ.135

102.προσωπικό κολλάζ πολυκατοικιών Καψαμπέλη της περιόδου από τα Αρχιτεκτονικά θέματα

103. κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Καλλιγά, προσωπικό αρχείο

104.μονοκατοικία του Πικιώνη,οικία Ποταμιανού, Νιόβης και Διάδ. Παύλου Φιλοθέη , 1954,
<http://www.mixanitouxronou.gr/dimitris-pikionis-o-protoporos-architektonas-pou-afise-stigma-tou-stin-athina-zografos-filosofos-piitis-ke-akadimaikos-daskalos/>

105. οικία Γκαρή του Πικιώνη , Ελικώνος 17 ,Ψυχικό, Γ.Κ. Γιαννίτσαρης ,μεταπολεμική ελληνική αρχιτεκτονική,τχ. 106 αρχαιολογία και τέχνες,σελ.82

106. μονοκατοικία Κωνσταντινίδη στην Αρχιμήδους και Κλειτομάχου στο Παγκράτι 1962, Γ.Κ. Γιαννίτσαρης ,μεταπολεμική ελληνική αρχιτεκτονική,τχ. 106 αρχαιολογία και τέχνες,σελ.82

107. Βορειοελλαδίτικη αρχιτεκτονική στην Θεσσαλία και την Ήπειρο,
Κ.Σπ.Παπαιωάννου, Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα 2003

108. Park Hill, Sheffield, Jack Lynn Ivor Smith, 1961
<https://municipaldreams.wordpress.com/2013/04/16/the-park-hill-estate-sheffield-streets-in-the-sky/>

109. Lake Shore Apartments- Mies van der Rohe,
<http://www.disenoyarquitectura.net/2008/11/apartamentos-lake-shore-drive-1948-mies.html>

110. ενοποίηση χώρων και λειτουργιών,
Βασιλοπούλου Δ.,Αργυρή Π. ,Η αποδόμηση της πολυκατοικίας, η ανάλυση των χωρικών συνθηκών
στα πλαίσια της πολυκατοικίας η εναλλαγή της κλίμακας ως εργαλείο μελέτης, ερευνητική
εργασία,Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015

111. μεσοαστική περιοχή σε εξέλιξη (Αχαρνών-Λιοσίων) - κατοικίες -εμπορεύμα,
Σαρηγιάννης Γ. ,Αρχιτεκτονικά θέματα, Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η
επίδραση της στην μορφή της κατοικίας και της πόλης,σελ.111

112. κάτοψη του 5ου ορόφου του διαμερίσματος Μ.Μερκούρη,
Ελισάβετ Σακελλαρίου ,«Περικλής Α. Σακελλάριος, Αρχιτέκτων»,εκδ.Ποταμός,2006,σελ.252

113. κάτοψη του 4ου ορόφου του διαμερίσματος Μ.Μερκούρη,
Ελισάβετ Σακελλαρίου ,«Περικλής Α. Σακελλάριος, Αρχιτέκτων»,εκδ.Ποταμός,2006,σελ.251

114. πολυκατοικία Λούρου,
Α.Ε.Τζάκου ,Αρχιτεκτονικά Θέματα,Η εξέλιξη της πολυκατοικίας μετά τον πόλεμο, σελ.135

115. κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας Λούρου,
Α.Ε.Τζάκου ,Αρχιτεκτονικά Θέματα,Η εξέλιξη της πολυκατοικίας μετά τον πόλεμο, σελ.135

116. κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας στην λεωφόρο Κηφισίας 272,
<http://domesindex.com/buildings/polykatoikia-epi-ths-lewforoy-khfsias-272/>

117. τυπολογία διαμέρισματος της πολυκατοικία λεωφόρο Κηφισσίας 272,
<http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=2514#>

118. πολυκατοικία στην λεωφόρο Κηφισσίας 272_ Βαλσαμάκης,
<http://domesindex.com/buildings/polykatoikia-epi-ths-lewforoy-khfsias-272/>

119. κάτοψη τυπικού ορόφου πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17,
Εφραίμ Χ. , Παπαγεωργίου Σ. , Τσούμπρη Δ. ,Χρηστίδη Ν.,Χριστοφόρου Μ. ,εργασία, «Πολυκατοικία
στην Ηρώδου Αττικού 17_Τάκης Ζενέτος»,2013,σελ.10

120. ρετιρέ της πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17,
Εφραίμ Χ. , Παπαγεωργίου Σ. , Τσούμπρη Δ. ,Χρηστίδη Ν.,Χριστοφόρου Μ. ,εργασία, «Πολυκατοικία
στην Ηρώδου Αττικού 17_Τάκης Ζενέτος»,2013,σελ.6

121. τυπικό διαμέρισμα στην Ηρώδου Αττικού 17,
Εφραίμ Χ. , Παπαγεωργίου Σ. , Τσούμπρη Δ. ,Χρηστίδη Ν.,Χριστοφόρου Μ. ,εργασία, «Πολυκατοικία
στην Ηρώδου Αττικού 17_Τάκης Ζενέτος»,2013,σελ.22

122. τομή πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17,
Εφραίμ Χ. , Παπαγεωργίου Σ. , Τσούμπρη Δ. ,Χρηστίδη Ν.,Χριστοφόρου Μ. ,εργασία, «Πολυκατοικία
στην Ηρώδου Αττικού 17_Τάκης Ζενέτος»,2013,σελ.12

123. πρόσοψη πολυκατοικίας στην Ηρώδου Αττικού 17,
Α.Ε.Τζάκου ,Αρχιτεκτονικά Θέματα,Η εξέλιξη της πολυκατοικίας μετά τον πόλεμο ,σελ.137

124. κάτοψη τυπικού ορόφου της πολυκατοικίας στην Ναρκίσσου 41, Ψυχικό,
θέματα χώρου και τεχνών τχ. 1973, Πολυκατοικία στο Ψυχικό ,σελ.35

125. πολυκατοικία στην Ναρκίσσου 41, Ψυχικό,
θέματα χώρου και τεχνών τχ.1973, Πολυκατοικία στο Ψυχικό ,σελ.34

126. κάτοψη της πολυκατοικίας στην Μαρασλή και Δεινοκράτους του 1960,
<http://domesindex.com/buildings/polykatoikia-maraslh-kai-deinokratoys/>

127. κάτοψη της πολυκατοικίας στην οδό Λύτρα, Ψυχικό,
Α.Ε.Τζάκου ,Αρχιτεκτονικά Θέματα,Η εξέλιξη της πολυκατοικίας μετά τον πόλεμο ,σελ.138
θέματα χώρου και τεχνών 1973, σελ.42

128. προσωπικό κολλάζ διαφημίσεων

